Ernest Renan Reddiyeleri Bağlamında

Cemaleddin Afganî ve Namık Kemal

Mehmet DEMİR

Eski Yeni

FCR YAYIN LTD.
Genel Yayın No. | General Publication Number: 1731
FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550
ISNI: 0000 0004 4657 1968
ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Eskiyeni
Yayın No | Publication Number: 350

Kitap Adı : Ernest Renan Reddiyeleri Bağlamında Cemaleddin Afganî ve Namık Kemal
Book Title : Cemaleddin Afghanī and Namık Kemal in the Context of the Refutations of Ernest Renan
ISBN : 978-625-5536-63-1
DOI : doi.org/10.70458/fcr.978-625-5536-63-1

Yazar | Author: Mehmet Demir | orcid.org/0009-0001-9946-6323
Kurum | Institution: Milli Eğitim Bakanlığı
ROR ID: ror.org/00jga9g46

Yayın Türü: Kitap | Publication Type: Book - Monograph
Yayın Dili: Türkçe | Language: Turkish
Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm
Baskı Sayısı | Edition: 1
Sayfa Sayısı | Pages: 99 (xviii + 81)

Yayım Tarihi | Publication Date: Aralık | December 2025
Yayım Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye
Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR
Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories
BIC: HRAB - Felsefe: din | Philosophy of religion
BISAC: PHI019000 - Felsefe / Din | Philosophy / Religious
THEMA: QDHR - İslam felsefesi | Islamic philosophy
LC Classification: BP161-165 - İslam – Modern düşünce. İslam ve bilim | Islam – Modern thought. Islam and science
DEWEY: 297.26 - İslam ve bilim ilişkisi | Islam and science relationship
WoS Category: Din | Religion
WoS Citation Topics Meso: 6.7 - Din Çalışmaları | Religious Studies
WoS Citation Topics Micro: 6.7.21 - Din Felsefesi | Philosophy of Religion
Scopus Subject Areas: 1210 - Din ve Teoloji | Religious Studies

Atıf Bilgisi | Cite as: Demir, Mehmet. *Ernest Renan Reddiyeleri Bağlamında Cemaleddin Afganî ve Namık Kemal*. Ankara: FCR Yayın Ltd.-Eskiyeni 2025.

© All rights reserved | FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050
Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60
www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Ernest Renan Reddiyeleri Bağlamında

Cemaleddin Afganî ve Namık Kemal

Mehmet DEMİR

Ankara 2025

Yazar Hakkında | About the Author

Mehmet DEMİR

1990 yılında Samsun'da doğdu. Lisansını Felsefe alanında, yüksek lisansını Kelâm alanında tamamladı. Milli Eğitim Bakanlığında çalışıyor. Kelâm, felsefe ve edebiyat alanındaki çalışmalarına devam etmektedir.

Yayınlar:

1. Gölgeler (Şiir), Cinius Yayınları, İstanbul 2017.
2. Yakamozlar (Hikaye-Mehmet Fani adıyla), Mahlas Yayınları, Ankara 2021.
3. "İmam Mâturîdî'de Allah Tasavvuru". Akademik Kelâm Yazıları-I. Editör: Fethi Kerim Kazanç - Zübeyir Üçtaş. Syf,163-194. Fecr Yayınları. Ankara 2023.
4. Fârâbî ve Mâturîdî'de Allah-Âlem İlişkisi, Fecr Yayınları, Ankara 2025.

Mehmet DEMİR, was born in Samsun in 1990. He completed his undergraduate studies in Philosophy and his master's degree in Kalām. He works at the Ministry of National Education and continues his research in the fields of Kalām, philosophy, and literature.

Publications:

1. Shadows (Poetry), Cinius Publishing, Istanbul, 2017.
2. Reflections of Moonlight (Yakamozlar) (Short Stories – under the name Mehmet Fani), Mahlas Publishing, Ankara, 2021.
3. "The Conception of God in Imām al-Māturīdī." Academic Kalām Writings – I. Editors: Fethi Kerim Kazanç - Zübeyir Üçtaş. pp. 163–194. Fecr Publishing, Ankara, 2023.
4. God–World Relationship in al-Fārābī and al-Māturīdī, Fecr Publications, Ankara 2025.

Kitap Hakkında

Ernest Renan Reddiyeleri Bağlamında Cemaleddin Afganî ve Namık Kemal

Bu çalışma, 19. yüzyılın son çeyreğinde Batı'da yükselen pozitivist ve oryantalist söylemin İslâm dünyasına yönelttiği en etkili eleştirilerden biri olan Ernest Renan'ın 1883 tarihli "İslâm ve Bilim" konferansını ve bu konferansa karşı İslâm dünyasından geliştirilen entelektüel tepkileri konu edinmektedir. Renan, söz konusu konferansında İslâm'ı bilimsel ilerlemenin önünde yapısal bir engel olarak konumlandırmış; Müslüman toplumları zihinsel durgunluk ve irrasyonalite ile özdeşleştirmiştir. Bu iddialar kısa sürede yalnızca Avrupa'da değil, Osmanlı entelektüel çevrelerinde de geniş yankı uyandırmıştır.

Eserde, Renan'ın düşünsel arka planı; pozitivizm, ırkçı antropoloji ve seküler ilerlemecilik ekseninde analiz edilmekte, onun İslâm'a yönelik eleştirilerinin yalnızca bilimsel değil aynı zamanda ideolojik ve sömürgeci bir bağlam taşıdığı ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede Renan'ın din karşıtı yaklaşımının, kişisel inanç krizleri, Avrupa-merkezci tarih anlayışı ve Comteçu pozitivizmin etkisiyle şekillendiği vurgulanmaktadır.

Çalışmanın temel odak noktası ise Renan'ın tezlerine karşı geliştirilen iki önemli reddiyedir: Cemaleddin Afgânî'nin Fransızca kaleme aldığı "Renan'a Cevap" yazısı ile Namık Kemal'in müstakil bir eser olarak yazdığı "Renan Müdâfaanâmesi". Afgânî'nin cevabı, metodolojik zayıflıkları ve bazı noktalarda Renan'ı dolaylı biçimde doğrulayan ifadeleri nedeniyle eleştirel biçimde değerlendirilmektedir. Buna karşılık Namık Kemal'in reddiyesi, hem İslâm'ın ilimle ilişkisini tarihsel delillerle ortaya koyması hem de Renan'ın genellemeci ve indirgemeci iddialarını güçlü bir retorik ve ilmî zeminle çürütmesi bakımından nitelikli bir savunma olarak konumlandırılmaktadır.

Sonuç olarak eser, Renan'ın İslâm eleştirisinin yalnızca felsefî bir tartışma değil, aynı zamanda modern sömürgeci zihniyetin entelektüel bir uzantısı olduğunu ortaya koymakta; Afgânî ve Namık Kemal'in tepkilerini ise İslâm dünyasının modern meydan okumalar karşısındaki düşünsel savunma reflekslerinin erken örnekleri olarak değerlendirmektedir.

Bu yönüyle çalışma, günümüzde din–bilim ilişkisi etrafında süren tartışmalar için de tarihsel ve metodolojik bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Renan; İslâm ve bilim; Cemaleddin Afgânî; Namık Kemal; Pozitivizm

About the Book

Cemaleddin Afghanī and Namık Kemal in the Context of the Refutations of Ernest Renan

This study examines one of the most influential orientalist and positivist criticisms directed at Islam in the late nineteenth century: Ernest Renan's 1883 lecture entitled "Islam and Science," along with the intellectual responses it provoked in the Islamic world. In this lecture, Renan argued that Islam constituted a structural obstacle to scientific progress and associated Muslim societies with intellectual stagnation and irrationality. His claims rapidly attracted widespread attention not only in Europe but also within Ottoman intellectual circles.

The book first analyzes Renan's ideological background in relation to positivism, racial anthropology, and secular progressivism, demonstrating that his critique of Islam was not merely scientific but also deeply ideological and embedded within the colonial mindset of nineteenth-century Europe. Renan's anti-religious stance is shown to have been shaped by his personal crises of faith, Eurocentric interpretation of history, and strong adherence to Comtean positivism.

The main focus of the study lies in the two major rebuttals formulated against Renan's thesis: Cemaleddin Afghani's French essay "Response to Renan" and Namık Kemal's independent treatise "Renan Defence" (Renan Müdâfaanâmesi). Afghani's response is critically assessed in terms of its methodological weaknesses and its partial convergence with some of Renan's assumptions. In contrast, Namık Kemal's refutation is presented as a rigorously structured and intellectually robust defence, grounded in both historical evidence and philosophical reasoning. Kemal effectively challenges Renan's reductionist generalizations by demonstrating the deep historical relationship between Islam and scientific inquiry.

The study ultimately argues that Renan's discourse on Islam and science functioned not as a neutral philosophical argument but as a legitimizing tool for colonial ideology and racial hierarchies. The responses of Afghani and Namık Kemal, on the other hand, are interpreted as early manifestations of the Islamic world's intellectual resistance to modern

Western epistemological dominance. By situating this debate within the broader context of nineteenth-century global power relations, the book offers a critical historical perspective on contemporary discussions surrounding religion, science, and modernity.

Keywords: Renan; Islam and science; Cemaleddin Afghani; Namık Kemal; Positivism

TAKDİM

Eleştiri iyidir, iyi eleştiri daha iyidir.

Descartes'in felsefesinin temel ilkesi 'cogito ergo sum' Türkçeye genellikle 'düşünüyorum, o halde varım' şeklinde çevrilir. Bu tercüme Descartes'in şüphe yöntemini görmezlikten gelme gibi bir sakınca taşımaktadır. Zira Descartes, düşünmeye de öncelikle şüphe edebilmesi sayesinde ulaşacaktır. Demek istemem o dur ki düşünme, hiç olmazsa Descartes'in dilinde, ancak şüphe ile başlanacak bir zihin faaliyetidir. Meseleye bu açıdan yaklaşacak olursak eleştiri, düşüncenin zorunlu bir gereği olmaktadır. Bir başka deyişle düşüncenin olduğu her yerde, bir gölge olarak eleştiri de kıyılarda köşelerde bir yerde bulunmalıdır. Bu durumda eleştirinin yokluğu, esasen düşüncenin de yokluğunu gösterecektir. Bir başka deyişle eleştiri yoksa ortada bir düşünce yoktur, ama belki bir dogma vardır.

Düşünce ile eleştiri, eğer birbirini gerektiriyorsa aralarında ne türden diyalektik ilişkiler kurulabileceği de incelenebilir. Sözgelimi nitelikli/iyi bir düşüncenin niteliksiz/kötü eleştirisi olabileceği gibi bunun tersi de mümkündür. Ayrıca, nitelikli/iyi bir düşüncenin nitelikli/iyi eleştirisi veya niteliksiz/kötü bir düşüncenin nitelikli/iyi bir eleştirisi de olabilir. Öte yandan hem düşünce hem de eleştiri, biri özne ve diğeri içerik olmak üzere iki açıdan da birbirine benzemektedir. Bir başka deyişle düşünce ve eleştirinin içeriği tek başına değerli olsa da, içeriğinin daha iyi kavranması için bu içeriğin kim tarafından yapıldığının da bilinmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bu meselenin daha iyi anlaşılması adına İslâm kültür dünyasından örnekler sunmak yararlı olacaktır.

Basra Mutezile kelamcılarının önde gelen isimlerinden biri olan Câhız (ö. 255/869), Mutezilenin yetkin bir kelam akımı olduğunu göstermek üzere *Fazîletü'l-mu'tezile* başlıklı bir eser kaleme almıştır. Câhız'ın bu eserde Şîaya yönelik eleştirileri öyle anlaşılıyor ki Mutezileden ayrılan İbnü'r-Râvendî'yi (ö. 301/914) rahatsız etmiş olmalı ki İbnü'r-Râvendî de bir Şîa savunması ve Mutezile kelamı eleştirisi olarak *Fadîhatü'l-mu'tezile*'de başlıklı bir eser yazmıştır. Böylece, İbnü'r-Râvendî'nin *Mutezilenin Rezilliği* kitabı, Câhız'ın *Mutezilenin Fazileti*'nin eleştirisidir. İbnü'r-Râvendî'nin eleştirisinden bir Mutezile kelamcısı olarak bu kez Hayyât (ö. 300/913) rahatsız olmuş ve İbnü'r-Râvendî'nin *Mutezilenin Rezilliği*'ndeki eleştirileri çürütmek adına *el-İntisâr* başlıklı karşı-eleştiri, yani eleştirinin eleştirisini içeren bir eser yazmıştır. Sözü edilen bu üç eser, Şia ile Mutezile kelamcılar arasında geçen tartışmalar sayesinde onların görüşlerini değerlendirmek için son derece önemli olabilirdi.

Olmuştur diyemiyoruz, olabilirdi. Zira bu üç eserden ilk ikisi kütüphane raflarından kaybolup gitmiş, günümüze yalnızca Hayyât'ın *Savunma*'sı gelebilmiştir. Bu durumda, çağdaşlar olarak bizler ortaçağların okurlarından daha eksik bir tabloya sahibiz. Zira, hem Câhız'ın *Mutezilenin Fazileti*'nde dile getirdiği görüşleri hem de İbnü'r-Râvendî'nin *Mutezilenin Rezilliği*'nde Câhız'a yönelttiği eleştirileri izleme şansına sahip değiliz. Elimizdeki tek imkân, Hayyât'ın *Savunma*'sı üzerinden Câhız'ın görüşlerini ve İbnü'r-Râvendî'nin eleştirilerini çıkarmaktır. Ancak, mutezileyi savunmak üzere kaleme alınan bir polemik eserinden, mutezileyi eleştirilerinin objektif olarak aktarıldığına ne derece emin olabiliriz ki? İslâm düşünce dünyasındaki bu üçlü seri, eleştiri kültürünün önemini gösterdiği kadar, eleştirinin yokluğunun bir kültürü ne denli fakirleştirdiğini de göstermektedir. Câhız'ın ve İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinin kaybolması, bu eserleri 'yok' hükmüne sokmaktadır. Bilim ve kültür tarihimiz açısından bu

durum, acı vericidir. Daha acısı ise bu hikâyenin çağdaş kültür bilincimizde bir karşılığının olmamasıdır.

İslâm düşünce dünyasından ikinci vereceğimiz örnek ise ilkinden farklı olarak, çağdaş kültür dünyamızda daha iyi bilinmektedir. Bu örnek, Gazzâlî (ö. 505/1111) ile İbn Rüşd (ö. 598/1198) arasında geçen tehâfütler tartışmasıdır. Bilindiği gibi Gazzâlî, İslâm felsefesinin en yaygın felsefe akımı olan Meşşâilik'i ünlü temsilcileri Fârâbî ve İbn Sînâ üzerinden eleştirmiş; bu eleştiriyi dinsel terimlerle süsleyerek bu iki filozofun üç görüşlerinden ötürü dinden çıkmakla yani küfre düşmekle itham etmiştir. Bağdat'ın bu sert eleştirilerine karşı bir yüzyıl kadar sonra yanıt Endülüs'ten gelmiştir. İslâm felsefesinin son güçlü Meşşâi filozofu İbn Rüşd, Gazzâlî'nin diğer bazı eleştirilerinde haklı olmakla birlikte iddia edilen küfür suçlamasında hata yaptığını, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın sözü edilen görüşlerini açık biçimde çarpıttığını açık biçimde göstermiştir.

Câhız, İbnü'r-Râvendî ve Hayyât'ın tartışmasını günümüzde izleyemediğimizi ifade etmiştik. Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki tartışmayı ise gayet takip edebiliyoruz. Bunun gerekçesi Câhız ve İbnü'r-Râvendî'nin ilgili eserlerinin kaybolmuş olmasıydı. Oysa Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-tehâfüt*'ü hem Arapça orijinali hem de Türkçe çevirileri olarak bugün elimizde bulunmaktadır. Böylece Gazzâlî'nin *Filozofların Tutarsızlığı*'nda ileri sürdüğü eleştirileri ve İbn Rüşd'ün *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*'nda ortaya koyduğu yanıtları ve karşı-eleştirileri tartmak ve karşılaştırmak mümkün olmaktadır. Ne var ki gerçekte böyle bir düşünsel çaba içinde miyiz? Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki tartışmayı bugün anlamlı buluyor muyuz? Daha da kötüsü, hiç de böyle ilgilerimiz olmadan bu iki düşünür arasındaki tartışmada bir tarafın görüşünü dillendirip konuyu kapatmıyor muyuz? Günümüzün İslâm kültüründe, hesabı verilmeksizin dillendirilen netice şudur: Gazzâlî, üç meseleden dolayı filozofların

(ama gerçekte felsefenin) küfür olduğuna hükmetmiştir. Zihin, bundan sonra çok hızlı bir atlama yapacaktır: Bundan dolayı, imanımı kaybetmek istemiyorsam -ki istemiyorum-, felsefeden uzak durmalıyım. İbn Rüşd'ün çabasının neredeyse hiçbir değeri olmamıştır. İslâm kültürüne aşina olanların önemli bir kısmı Gazzâlî'nin eleştirilerinden bir ölçüde haberdardır, hiç olmazsa üç konuyu ve küfür suçlamasını bilmektedir. İbn Rüşd'ün bu sorunlara yanıtı, merak konusu bile olmamıştır. Ne yazıldığı Endülüs'te ne de günümüzde herhangi bir İslâm coğrafyasında. İbn Rüşd, teorik olarak Câhız ve İbnü'r-Râvendî'den daha şanslıdır: Diğer ikisinin aksine eseri, günümüzde mevcuttur. Pratik olarak ise İbn Rüşd, daha acı bir kaderi yaşamaktadır: Eseri mevcut olmasına rağmen görünmez kılınmıştır, gündemden düşürülmüş ve önemsizleştirilmiş, sanki hiç yazılmamış gibi kütüphanelerin tozlu raflarındadır ve zihinlerde zaten yer etmemiştir. *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*'nın önemsizleştirilmesinin niteliksiz bir karşı eleştiri olmasından değil tamamen bilgi-iktidar ve kültürel hegemonya ilişkilerinden kısaca politik bir yaklaşımdan kaynaklanması, son derece ümit kırıcıdır. İslâm dünyası kanımca hâlâ bu tercihlerinin bedelini yaşamaktadır. Belki bir bedel de, doktorasını İbn Rüşd üzerine kaleme alan Ernest Renan'ın ünlü konuşması olmuştur.

Renan, 29.Mart.1883 tarihinde Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'nde *İslâm ve Bilim* üst başlığın taşıyan bir konferans vermiş, konuşmanın metni aynı gün metin Journal des Debats'ta yayınlanmıştır. Renan'ın konferansının temel iddiası, İslâm'ın gelişmeye engel olduğudur. Ayrıca o, ırkçılık politikalarını sahiplenerek Sami ırkın yani Yahudi ve Arapların, Ari ırktan yani Avrupalı halklardan daha aşağı düzeyde olduğu görüşünü benimsemiş ve buradan kalkarak dünyanın diğer bölgelerine medeniyetin taşınması yolculuğu olarak nitelendirerek Avrupa sömürgeciliğine akademik destek sunmuştur. Avrupa merkezci bu üstenci bakışı

daha da katmerleştiren husus ise Renan'ın, Comte'un pozitivist yaklaşımını benimsemesi ve bu seçimin doğal sonucu olarak ateist olmasıdır. Çocukluğunu ve gençliğini Katolik eğitim kurumlarında geçiren ve Papaz olmaya hazırlanan Renan'ın bu keskin dönüşünün samimi olduğunun gerekçesi, Hristiyanlık eleştirisidir. İsa'nın Yaşamı adıyla yazdığı –ve özet çevirisi Türkçeye yapılan- eserde Renan, Hz. İsa'nın hayatının bir tanrı değil bir insan olarak anlaşılması gerektiği şeklindeki bakış açısını kullanmış ve bundan dolayı Katolik dünyası kendisini Avrupa'nın küfürbazı ilan etmiştir.

Bu arka plan göz önüne alındığında Renan'ın *İslâm ve Bilim* konuşmasında dile getirdiği İslâm eleştirilerinin ateizm perspektifinden olduğu anlaşılmaktadır. Bilebildiğim kadarıyla bu konuşma ateizmden kalkarak İslâm'a yapılan ilk eleştiridir. Öte yandan Renan, ateistliğinde tutarlıdır. İçinde yetiştiği Hristiyanlığı eleştirdiği gibi bir oryantalist olarak öğrendiği İslâm'ı da eleştirmekten geri kalmamıştır. Renan'ın bu eleştirilerinin yayınlanmasıyla İslâm dünyasından tepkilerin gelmeye başlamıştır. Demir'in elinizdeki çalışması; Renan'ın *İslâm ve Bilim* konuşması ile İslâm'ı savunmak adına Cemaleddin Afganî ile Namık Kemal'in bu konuşmaya verilen iki cevabı incelemeye adanmıştır. Öte yandan Demir, Renan'ın konuşmasına Charles Mismar, Ataullah Bayezidof, İbnur Reşad, Ali Ferruh gibi düşünürlerin de değerlendirme yazısı kaleme aldıklarını belirtmiştir. Bir okur olarak sözü edilen eleştiri yazılarının günümüzdeki akıbeti ilgimi çekmiştir. Acaba bu yazılar, Câhız ve İbnü'r-Râvendî'nin başına geldiği gibi yok olup gitmişler midir yoksa İbn Rüşd'ün durumunda olduğu gibi kütüphanelerin tozlu raflarında beklemektedir? Ümit ederim ki Demir, bu eserinin ikinci baskısında bu yazıları da ekleyerek düşünce dünyasında Renan eleştirilerinin tam bir tablosunu bizlere sunar.

Cemaleddin Afgânî'nin *Renan'a Cevap* başlığını taşıyan yazı, Renan'ın konuşmasını basan *Journal des Depats* gazetesinde 18

Mayıs 1883 tarihinde yayımlanmıştır. Demir'e göre Renan'ın konuşmasındaki İslâm eleştirisi, zayıf bir eleştiridir. Öte yandan, bir Müslüman olarak Afgânî'nin *Renan'a Cevap* yazısı da oldukça zayıf bir karşı-eleştiridir, hatta neredeyse Renan'ı doğrulamaktadır. Bu karar, eğer acele verilmediyse, çok daha ayrıntılı biçimde incelenmelidir. Demir'e göre Renan ile Afgânî arasındaki fiziksel görüşmelere dayanan dostluk, Renan'ın konuşmanın konusunu seçerken Afgânî'den esinlenmesi bu ikili arasındaki ilişkiyi zaten kuşkulu hale getirmektedir. Afgânî'nin cevabının içeriği ise tek başına bu kuşkuyu derinleştirecek bir içeriğe sahiptir. Öte yandan Afgânî'nin Renan'ın iddialarını Arapça çevirisinden öğrenmesi, kendi cevabının ise Fransızcaya tercüme edilerek yayınlanması, metnin Arapça aslının ancak 1986 yılında bulunması/basılması gibi durumlar Afgânî'nin, Renan'ın eleştirilerini tam olarak kavramadığı veya yanıtının iyi biçimde Fransızcaya çevrilmediği şeklinde başka birtakım kuşkulara yol açmaktadır. Nitekim Cemil Meriç'in, hayatının iki ayrı evresinde Afgânî'nin bu yazısını, birbirine tam zıt biçimde değerlendirmesi sorunun karışıklığını göstermektedir. Demir'in eserinin ikinci baskısında bu çapraşık meseleyi daha derinden almasını bir okur olarak sabırsızlıkla bekleyeceğim.

Demir'e göre Namık Kemal'in *Renan Müdâafanâmesi* başlıklı eseri, Renan'ın İslâm eleştirilerine karşı nitelikli ve onurlu biçimde kaleme alınmış bir karşı eleştiridir. Hassas ve samimi bir Müslüman olarak Namık Kemal, konuşmanın yayınlanmasından sonraki dört ayda metnini hazırlamış olmasına rağmen bu metnin 25 veya 27 yıl sonra yani 1908 veya 1910'da yayınlanması ise oldukça şaşırtıcıdır. İslâm'a iftiralarla dolu bir konuşmaya, Afgânî'nin zayıf eleştirinin bir buçuk ay sonra Fransızca gazetede yayınlanarak dünya kamuoyuna sunulması ile Namık Kemal'in nitelikli eleştirisinin hem çeyrek asır sonra hem de sadece Türkçede basılması arasındaki ters orantı, İslâm düşüncesinin ve

medeniyetinin kendini savunma refleksinin ne ölçüde düşük olduğunu açıkça göstermektedir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen İslâm eleştirisi ve İslâm savunusu olarak yanıtlama girişimine dair örnek olay, yirmi birinci yüzyılın benzer tartışmalarında izlenmesi gereken yöntemler sunması açısından dersler alınacak unsurlar barındırmakla hâlâ çağdaş bir meseledir. Demir'i böylesi önemli bir olayın tarihe gömülmesine izin vermediği ve tartışmayı günümüze taşıdığı için tebrik ediyorum.

Prof. Dr. Fatih Toktaş
30 Kasım 2025
Güzelyalı/İzmir

İÇİNDEKİLER

TAKDİM ix

1. GİRİŞ: 19. YÜZYILIN ZİHNİYET DÜNYASI ve POZİTİVİST MEYDAN OKUMA 1

2. ERNEST RENAN: BİYOGRAFİ, PSİKOLOJİ ve İDEOLOJİ 5
2.1. İnançtan Şüpheye: Renan'ın Zihinsel Dönüşümü 5

3. İSLÂM ve BİLİM KONFERANSI (1883) 15

4. NAMIK KEMAL ve RENAN MÜDÂFAANÂMESÎ 35

5. CEMALEDDİN AFGANÎ ve RENAN'A CEVABI 55

6. SONUÇ 71

KAYNAKÇA 75
DİZİN 79

1. GİRİŞ: 19. YÜZYILIN ZİHNİYET DÜNYASI ve POZİTİVİST MEYDAN OKUMA

19. yüzyıl, siyasal ve ekonomik dengelerin yeniden şekillendiği bir dönemeç olduğu kadar, fikirler tarihi açısından da köklü kırılmaların yaşandığı bir zaman dilimidir. Tarihsel süreçte her asır kendi ruhunu (*zeitgeist*) ve zihniyetini inşa eder. Bu yüzyılda; bir yanda Osmanlı Devleti'nin milliyetçilik akımları ve toprak kayıplarıyla sarsılarak güç yitirmesi, diğer yanda ise Sanayi Devrimi ve sömürgecilik faaliyetleriyle ivme kazanan Batı'nın hegemonik yükselişi, küresel güç dengelerini kökünden değiştirmiştir. Bu köklü değişim, Batı'nın yalnızca askeri ve ticari bir üstünlük kurmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kendi uygarlık modelini evrensel bir norm olarak dayatmasına zemin hazırlamıştır. Avrupa'nın teknolojik gücünün ardındaki rasyonel ve bilimsel zihniyetin mutlak üstünlüğüne duyulan inanç, Doğulu aydınları derin bir medeniyet krizi ve kaçınılmaz bir "neden geri kaldık?" sorgulamasıyla yüzleştirmiştir. Batı entelijansiyası için ise bu dönem, pozitivizmin önderliğinde, bilimi dini ve metafizik evreleri aşmış yegâne ilerleme aracı olarak kodlayarak, Batı'nın tahakkümünü entelektüel ve ahlaki düzlemde meşrulaştıran bir söylem geliştirmeyi mümkün kılmıştır.

İslam dünyası ile Batı arasındaki bu makasın açılması, yalnızca askeri ve siyasi bir sonuç doğurmamış; aynı zamanda kazanan tarafın zihniyetinin 'hâkim paradigma' olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir. Batı'da materyalizm ve pozitivizmin yükselişiyle birlikte din, ilerlemenin önündeki temel engel (*terakkiye mani*) olarak kodlanmış; bilimsel gelişme, insanın tüm sorunlarını çözecek yegâne kurtarıcı olarak

sunulmuştur. Pozitivist düşünceye göre, toplumun ve bilimin tekâmülünde bir barikat olarak görülen dini ve metafizik sistemler, aklın zaferi için aşılması gereken eski birer 'evre'den ibarettir.[1] Bu entelektüel zemin, Batı'nın siyasi ve askeri üstünlüğünü bilimsel bir zorunluluk olarak sunma gayretini beraberinde getirmiştir. Aydınlanma sonrası Batı düşüncesinde gelişen ve 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşan tarihsel ilerlemecilik (progressivism) fikri, Avrupa'yı medeniyetin nihai durağı olarak konumlandırırken, diğer kültürleri –özellikle de İslam medeniyetini– gerilik, statiklik ve akıl dışılık kategorileriyle tanımlamıştır. Bu, Oryantalist söylemin en güçlü biçimde kurumsallaştığı dönemdir. Doğu, artık sadece fethedilecek bir coğrafya değil, aynı zamanda bilim ve rasyonellikten yoksun olduğu için kurtarılması (veya yönetilmesi) gereken bir zihniyet alanı haline gelmiştir.

Dönemin entelektüel atmosferinin bir ürünü olan Ernest Renan, 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde 'İslam ve Bilim' (*L'Islamisme et la Science*) başlıklı o meşhur konferansını vermiştir. Konferansın ana ekseni, 'İslam'ın ilerlemeye engel olduğu' (*İslâm terakkiye manidir*) tezi üzerine kuruludur. Özelde İslam dinini bilimsel gelişmenin önünde bir bariyer olarak konumlandıran, genelde ise pozitivist bir bakış açısıyla tüm teolojik sistemleri eleştiren bu konuşma, yayınlandıktan hemen sonra Batı'da geniş yankı uyandırmıştır. Benzer şekilde, metnin etkileri kısa sürede Osmanlı coğrafyasına da ulaşmış; dönemin aydınları arasında lehinde ve aleyhinde ciddi bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

---

[1] Kadir Canatan, "Giriş", *İslam Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 12-13.

İslam dünyasından Renan'ın tezlerine karşı geliştirilen reddiye literatüründe iki temel metin öne çıkmaktadır: Bunlardan ilki, Cemaleddin Afganî'nin *Journal des Débats*'da yayımlanan 'Renan'a Cevap' (*Réponse à Renan*) başlıklı mektubu; diğeri ise Namık Kemal'in müstakil bir eser olarak kaleme aldığı *Renan Müdâfaanâmesi*'dir. Bu çalışmada, öncelikle Ernest Renan'ın entelektüel biyografisi ve 'İslam ve Bilim' konferansındaki argümanları analiz edilecektir. Akabinde, Afganî ve Namık Kemal'in bu meydan okumaya verdikleri cevaplar; mahiyet, muhteva ve yöntem açısından karşılaştırmalı bir perspektifle incelenecektir.

2. ERNEST RENAN: BİYOGRAFİ, PSİKOLOJİ ve İDEOLOJİ

2.1. İnançtan Şüpheye: Renan'ın Zihinsel Dönüşümü

19. yüzyıl entelektüel dünyasının en tartışmalı figürlerinden Ernest Renan, 1823 yılında Fransa'nın Bretagne bölgesinde, mistik atmosferiyle bilinen Tréguier kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Philibert'i henüz beş yaşındayken kaybetmesi, onun hayatında erkenden bir trajediyle yüzleşmesine neden olmuştur. Annesi ve ablasının himayesinde, Tréguier'in koyu Katolik atmosferinde şekillenen çocukluğu, onun zihniyet dünyasının ilk katmanlarını oluşturur.[2] İlk tahsilini memleketindeki Katolik okulunda tamamlayan Renan, ilahiyat eğitimi almak üzere Paris'e gitmiş ve 22 yaşına kadar ruhban okullarında (*seminer*) sıkı bir teolojik formasyondan geçmiştir.[3] Treguier'de bir Katolik okulunu bitirdi, ardından ilahiyat tahsili için Paris'e gitti.[4] Buradaki eğitimini 22 yaşına kadar papaz okullarında tamamladı.[5] Nicolas-de-Chardon-

---

[2] Ernest Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çev. Ruhi Dervişoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 21.

[3] "İşte çocukluğum böyle bir muhitte geçti ve ben kimsenin ortadan kaldıramayacağı bir zihniyetle yoğruldum." Ernest Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çev. Ruhi Dervişoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 25.

[4] "Benim Paris'e gelişim bir dinden başka bir dine geçiş oldu. Tahta gibi sert eski bir yelken bezi yumuşak bir pamukluya ne kadar benzeyebilirse, benim Bretanyalı Hristiyanlığım da burada karşılaştığım Hıristiyanlığa o kadar benziyordu. Bu aynı din değildi. Benim eski papazlarım, giydikleri Ortaçağ cübbeleri içinde bana ebediyetin sözlerini tekrarlayan birer müneccim gibi geliyorlardı." Ernest Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çev. Ruhi Dervişoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 124.

[5] "Her şey beni, Bretanya'da mütevazi bir papaz olmaya evvelden hazırlıyordu. Müsamahalı, baba tavırlı, şefkatli ve yaşayış tarzım itibarıyla da hiçbir tenkide imkan bırakmayan çok iyi bir rahip olacaktım." Ernest

net Katolik Semineri'nde üç yıl kaldıktan sonra Saint-Sulpice'e kaydoldu; burada felsefe, ilâhiyat, tarih ve Doğu dilleri (İbrânîce, Almanca, Süryanice) okudu.[6] Esasen bu yoğun dinî ve din dışı tahsili onun ilerideki çelişkilerini ve zamanla dinlere karşı şüpheciliğini hazırladı.[7] Nicolas-du-Chardonnet Semineri'ndeki üç yıllık eğitiminin ardından Saint-Sulpice'e kaydolması, hayatının dönüm noktasıdır. Zira burada aldığı felsefe ve ilahiyat eğitiminin yanı sıra; İbranice, Süryanice ve Almanca gibi dillerle tanışması, ona kutsal metinleri teolojik bir huşû ile değil, "filolojik bir nesne" olarak inceleme imkânı sunmuştur. Paradoksal bir biçimde, dini savunmak adına aldığı bu yoğun eğitim (dinî ve din dışı tahsil), onun zihninde onarılmaz çelişkiler doğurmuş ve şüphe tohumlarını ekmiştir. 1845 yılında girdiği kriz ve bunalımlar neticesinde inançlarında sarsıntılar yaşamaya başladı. Bir ara Protestanlığa meyletti, fakat bu kısa sürdü. İncil'i okurken onun çelişki ve hatalar içeren bir kitap olduğuna karar verdi.[8] Kutsal

---

Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çev. Ruhi Dervişoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 115.

6 "St.Sulpice'e gidiyordum. Almancayı ve İbraniceyi öğrendim. Bu hâl, bende her şeyi değiştirdi. Tarihî ilimlere, kurulduktan sonra mütemadiyen bozulan ve yüz sene sonra tamamıyla ihmal edilecek olan bu küçük ihtimalî ilimlere doğru sürüklendim." Ernest Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, çev. Ruhi Dervişoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 178.

7 Faruk Bilici, "Renan, Ernest", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/570.

8 "Mukaddes bir kitapta, gerçekten her şey doğrudur ve birbirine zıt olan iki şey aynı zamanda doğru olamayacağına göre de böyle bir kitapta hiçbir tezat bulunmamalıdır. Hâlbuki, İncil'i dikkatle incelediğim zamanlar bu kitap gözlerimin önüne tarihî ve estetik hazineler sermekle beraber, diğer eski kitapların hiçbirinden daha fazla tezattan, ihmalden ve hatadan âri olmadığını da ispat ediyordu. Orada, tamamıyla beşeri bir tertip eseri olan masallar, efsaneler vardı." Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, 195-196.

Kitap üzerinde yaptığı filolojik analizler sonucunda metnin tarihsel ve insani hatalar barındırdığı kanaatine varmış; bu da onun dogmatik inançla bağlarını koparmasına giden yolu açmıştır.

1845 yılına gelindiğinde, yaşadığı zihinsel kırılmanın neticesi olarak rahiplik mesleğini ve kiliseyi kesin bir kararla terk eden Renan, akademik lisans eğitimini 1846'da tamamlamıştır. Ancak onun entelektüel serüvenindeki asıl belirleyici eşik, 1848 Devrimi'nin yarattığı atmosferdir. Bu toplumsal altüst oluş sürecinde kaleme aldığı *L'Avenir de la Science: Pensées de 1848* (Bilimin Geleceği: 1848 Düşünceleri) adlı eseri, onun yeni 'iman'ını ilan ettiği bir manifesto niteliğindedir. Renan bu eserinde, insanlığın sorunlarının teolojiyle değil, ancak pozitif bilimle çözülebileceğini savunarak, bilimi adeta seküler bir din katına yükseltmiştir.

Her ne kadar eserin düşünsel iskeleti 1848'de kurulmuş olsa da, Renan bu radikal metni akademik kariyerine zarar vereceği endişesiyle uzun yıllar bekletmiş ve ancak hayatının sonuna doğru, 1890 yılında yayımlayabilmiştir. Eserde geçen; "İlim bir dindir, bundan sonra simgeleri yalnız ilim yapacak, insanlığın sorunlarını sadece ilim çözebilir"[9] ifadesi, onun yeni ontolojik duruşunun özetidir. Bu satırlar, bir zamanlar ruhban sınıfına girmeye hazırlanan o dindar gencin, yerini tamamen bilimin mutlak egemenliğine inanan pozitivist bir zihniyete bıraktığının tescilidir. Yirmi beş yaşına geldiğinde Renan, ruhban sınıfına mensup dindar bir genç olma idealinden artık tamamen kopmuştur. Hristiyanlık inancının yerini, zamanla keskinleşecek olan pozitivist bir dünya görüşü almıştır. Nitekim kendisi de, yaşadığı bu ontolojik kırılmayı ve inanç boşluğunu şu sözlerle itiraf eder: "O zaman

[9] Bilici, "Renan, Ernest", 34/569.

yıkılan Katolikliğimin yerini alan yeni imanı hulasa etmek ihtiyacını duydum."[10]

Akademik yetkinliğini kanıtlayan Renan, 1851 yılında Bibliothèque Nationale'e (Fransa Milli Kütüphanesi) Yunanca ve Arapça el yazmaları sorumlusu olarak atanmıştır. Ancak onun Doğu coğrafyasıyla bizzat temas kurmasını sağlayan asıl kırılma noktası, III. Napolyon döneminde gerçekleşen askeri ve bilimsel seferdir. Renan, arkeolojik kazılar ve araştırmalar yürütmek üzere görevlendirildiği bu Lübnan seyahatine, entelektüel yoldaşı ve kız kardeşi Henriette ile birlikte çıkmıştır. Ne var ki bu sefer, trajik bir sonla neticelenmiştir. 1861 yılında Cübeyl'de (Byblos) hayatını kaybeden ve oraya defnedilen Henriette'in vefatı, Renan için derin bir travma ve büyük bir zihinsel yıkım olmuştur.[11] Renan, bir yandan Lübnan'daki kazılarda elde ettiği arkeolojik envanteri Fransa'ya sevk ederken, diğer yandan Müslüman toplumlara yönelik dışlayıcı tutumunun ilk işaretlerini de bu saha çalışmaları sırasında vermeye başlamıştır. Bölgedeki Hristiyan Mârûnî cemaatiyle uyumlu ve yakın ilişkiler geliştirmesine karşın; kazı faaliyetlerinde kendisine beklediği desteği sunmayan Müslüman ahaliye karşı derin bir antipati geliştirmiştir. Bu

---

[10] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan Dergisi* 2 (1996), 10.

[11] Ernest Renan, İsa'nın Hayatı isimli eserini vefat eden kız kardeşine adamakta ve Henriette'i duygu yüklü sözlerle anmaktadır: "1861 senesi Eylülünde Cübeyl'de ölen kız kardeşim Henriette'in sâf ruhuna...Ölüm her ikimize de kanadı ile dokundu, humma uykusu ikimizi de aynı saatte bastırdı: uyanan yalnız ben oldum! Şimdi sen Nehr-i İbrahim toprağında, mukaddes Cübeyl'in, ve kadim misterlerdeki kadınların göz yaşlarını katmaya geldikleri kutsal suların yakınında uyuyorsun. Ey melek, ölüme hükmeden, ondan ürktürmiyen ve neredeyse onu sevdiren gerçekleri bana, sevdiğin kardeşine öğret!" Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı*, çev. Ziya İhsan (Ankara: M.E.B Yayınları, 1964), 10-11.

kişisel öfke, kısa sürede ırkçı bir genellemeye dönüşmüş; Renan, Müslümanları 'kötü ırk', 'hissiyatsız' ve 'gülmesini bilmeyen insanlar' şeklindeki indirgemeci ve aşağılayıcı ifadelerle kategorize etme yoluna gitmiştir.[12] Nitekim Renan'ın sonraki yıllarda geliştirdiği ırkçı, aşağılayıcı ve ayrımcı tavır, entelektüel kişiliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Onun tüm akademik üretimi, kişisel hayatındaki travmatik arka plan ile sömürgeci dönemin pozitivist söylemi arasındaki karmaşık ilişki bağlamında değerlendirilmelidir. İstanbul seyahatinde kaleme aldığı hatıralarda dahi bu katı önyargı dili belirgindir: Şehrin dış görünüşünü ve mimarisini öven pasajlara karşın, Müslümanların giyim kuşamı ve tavırları, Renan'ın Batı merkezli beklentileriyle çeliştiği için kendisinde tepkisel bir hissiyat uyandırmıştır. Bu türden anekdotlar, Renan'ın entelektüel tavrının nesnel bir gözlemden ziyade, ideolojik bir peşin hükümle örüldüğünü göstermektedir. Fikirlerinin temelini psikolojik ve ideolojik saiklerin oluşturması, onun objektifliğini sınırlayan ana nedendir. Özellikle yirmili yaşlarındaki inanç sarsıntısı ve uzun yıllarını dinî çevrede geçirmiş olmanın getirdiği travmatik arka plan, onda dine karşı bir psikolojik izdüşüme yol açmıştır. Bu süreç, giderek dozunu artırmış ve yakından tanımadığı İslâm dinine karşı toptancı bir önyargıyla yaklaşmasına neden olmuştur. Renan, bu duygusal ve ideolojik motivasyonlarla hareket ederek, Müslümanlara karşı müsamahasız bir dil kullanmış; her olumsuz gördüğü örneği, epistemolojik titizlikten uzak bir şekilde, tezlerini desteklemek amacıyla eserlerinde seçici olarak kullanmıştır. Batı medeniyetini yüceltme çabası, kaçınılmaz olarak Müslümanları ırkî sebeplere ve din bağına indirgeyerek sürekli aşağılamaya dayanmıştır. Dolayısıyla

[12] Bilici, "Renan, Ernest", 34/568.

onun eleştirileri, ilmî bir değerlendirme olmaktan çok, ırksal ve dinsel determinizme dayanan polemik bir metin niteliği taşımaktadır.

Renan'ın eleştirel yaklaşımındaki dikkate değer bir metodolojik zaaf, Müslüman toplumların tarihsel yanlışlarını doğrudan İslâm'ın kendisine yüklemesidir. Bu indirgemeci tavır, Renan'ı "Müslümanlar sadece cinayet işlemesini bilir" gibi genellemeci ve toptancı yargılara sürükleyecek kadar ileri gitmiştir. Joseph Ernest Renan, popüler inançlara karşı şüpheci bakış açısıyla karakterize edilen 18. ve 19. yüzyıl Modern Avrupa düşünce tarihinde, sadece Voltaire'i değil, aynı zamanda David Hume ve Ludwig Feuerbach gibi isimleri de anımsatan bir konum işgal etmektedir. Voltaire gibi o da dinî kurumların siyasi gücüne karşı çıkmış; Hume'un deneysel ve şüpheci felsefesinin etkisinde kalmıştır. En önemlisi, Renan'ın dinin insan zihninin yansıtması olduğu yönündeki görüşleri, Feuerbach'ın dinin özünün insanda olduğu yönündeki antropomorfik tezleriyle paralellik gösterir. Bu isimlerin ortak özelliği, yerleşik dinî otoriteleri ve kaideleri sorgulamalarıdır. Renan'ın bu şüpheci yaklaşımı, kendi içsel entelektüel yolculuğunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve tüm dinî kaidelere yönelik toptancı inkârcı tutumunun temelini oluşturmuştur. Bu nedenle Renan'ın İslâm'a yönelik eleştirisi, nesnel bir tarihsel analizden ziyade, kendi hayatının erken dönemlerinde yaşadığı inanç sarsıntısının İslâm üzerinde bir izdüşümü olarak okunabilir; bu ise onu tarafsız ilmî bir değerlendirmeden uzaklaştıran temel saiktir.[13]

Renan, insanlığı üstün ırk ve aşağı ırklar olmak üzere sınıflara ayırmaktan çekinmiyordu. Nitekim o bir filolog olarak da

---

[13] Anwar Moazzam, *Cemaleddin Afgani*, çev. Dücane Demirtaş (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022), 143-144.

filolojiyi ideolojisi yolunda pragmatist bir tavırla ele alarak, çalışmalarında sömürgeciliği meşrulaştırmaya gayret ediyordu.[14] O tespitlerinde ve tezlerinde, ön yargılarından arınmış bir nesnellikle ve yansız bir tutumla meselelere yaklaşan bir araştırmacı değildi. Edward W.Said'in ifade ettiği gibi:

"Renan ne zaman Yahudilere ya da Müslümanlara ilişkin bir beyanda bulunmak istediyse, Samilere dair son derece haşin (kendi uyguladığı dışında hiçbir temeli olmayan) yergiler eşlik etti bunlara. Sami dili Renan'ın ilk yaratısıydı, kamusal mevki ve görev duygusunu tatmin etmek üzere filoloji laboratuvarında geliştirdiği bir kurmacaydı. Unutmamalıyız ki, Renan'ın "ben"liği açısından Sami dili, Avrupa'nın (dolayısıyla Renan'ın) Şark ve o çağ üzerindeki egemenliğinin simgesiydi."[15]

Ernest Renan, doktorasını "İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük" konusunda tamamlamıştır. Daha sonra bu kitabını yayınlamış ve eser birçok dile çevrilmiştir.[16] 1878 yılında Fransız Akademisi'ne üye olarak seçilmiştir. En fazla tanınan eserlerinin başında "İsa'nın Yaşamı (Vie de Jesus,1863) gelmektedir. Bu kitabında Renan, İsa'nın yaşamının tıpkı diğer insanların yaşamı gibi yazılması gerektiğini ileri sürmektedir. İsa'nın yaşamındaki mucizelerin gerçekliğinin bulunmadığını nihayetinde bilime itibar eden halkın ileri gelenlerinin artık peygamberlerin mucizelerini tanımadığını iddia etmektedir.[17]

---

[14] Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metis Yayınları, 2022), 144.

[15] Said, *Şarkiyatçılık*, 2022, 151.

[16] Ernest Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021).

[17] "Halk bu imanı kaybetmiş bulunuyor. Bu hususta müspet ilimle mütabık olan halk özeli, mucizeyi kabul etmiyor." Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı*, çev. Ziya İhsan (Ankara: M.E.B Yayınları, 1964), 15.

Renan, İsa'nın hayatını anlatan İncil'in de eleştirel bir araştırma mantığına tabi tutularak incelenmesi gerektiğini savunmuştur.[18] Bu iddia ve eleştiriler hemen Kilise'nin dikkatini ve tepkisini çekmiş ve 9. Papa Pius onu "Avrupa'nın küfürbazı" ilan etmiştir. Renan üzerine Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy ise onun daha fazla ders vermesinin doğru olmadığına karar vermiştir.[19] 1869'da Meaux Parlamentosu seçimlerinde liberal muhalefetin adayı olarak kendisini sunmuş ancak seçilememiştir. Bütün bu tür gelişmeler onun dine ve dindarlara karşı nefretini oldukça artırmıştır. Sorbonne Üniversitesi'nde sırasıyla 1882 yılında "Ulus Nedir?" adlı semineri, 1883 yılında ise "İslâm ve Bilim" isimli konferansını vermiştir. Ayrıca bu iki semineri de kitaplaştırılmıştır.[20]

Edward Said, onun semitik ırkları Aryan ırkından aşağı gördüğünü ve Renan ile Gobineanu'nun ırksal düşüncelerinin aynı itkiden kaynaklandığını belirtmektedir.[21] Irkçı teorilerin Avrupa'da ve özelde Fransa'da yükselişe geçtiği bir sırada Renan'ın bu mesele üzerinde önemli etkisi olmuştur. O, halkların kendi kaderini belirleme hakkı olduğunu savunuyordu, ancak o bu ilkeyi ırksal bir hiyerarşiye tabi kılıyordu. Bununla o, Üçüncü Cumhuriyet'in kolonyalist genişlemesini ve ırkçı görüşlerini destekliyordu. Çünkü o, Fransızların hiyerarşik olarak Afrika uluslarına üstün olduğuna inanıyordu. Bu bir tür sinsi ırkçılık, ki Gilles Manceron onu "Cumhuriyet-

---

[18] Renan, *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, 195-196.

[19] Canatan, "Giriş", 13.

[20] Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, çev. Gökçe Yavaş (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016); Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022); Ernest Renan, "İslam ve Bilim", çev. Kadir Canatan, *İslam Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 17-32.

[21] Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metis Yayınları, 1999), 17.

çi Irkçılık" olarak adlandırmaktadır. Bu sinsi ırkçılık, üçüncü cumhuriyet sırasında Fransa'da ortak bir anlayıştı ve siyasal söylemleri savunmak amacıyla kullanılıyordu. Kolonyalizmin destekçileri kültürel üstünlük kavramını kullanıyor ve kolonyal eylem ve teritoryal genişleme hareketlerini meşrulaştırmak için kendilerini "uygarlığın koruyucuları" olarak tanımlıyorlardı.[22]

Renan, 1884-1892 yılları arasında journal asiatique'in başkanlığını yürütmüş ve hayatının sonlarına doğru histoire du peuple d'ısraël adlı kitabını kaleme almıştır. Erken hristiyanlık tarihi ve siyasi teoriler üzerine etkili tarihsel araştırmaları ile tanınan renan, yaklaşık kırk civarında eser telif etmiştir. Ancak onun entelektüel kariyeri, yirmili yaşlarında başlayan inanç bunalımlı döneminden ömrünün sonuna kadar, pozitivist ve ırksal determinizme dayanan ateist bir dünya görüşünün gölgesinde ilerlemiştir. Renan, 1892 yılında vefat etmiştir.

Renan'ın eserleri ve söylemi, tamamen çağının ruhunu yansıtır tarzda islâmofobik ve kolonyalist fikirlere açıktır. O, kendi entelektüel çatışmalarını ve dinlere karşı duyduğu psikolojik tepkiselliği, ideolojik fikirlerini meşrulaştırmak amacıyla kullanmıştır. Bu nedenle renan, nesnellikten uzak, tepkisel ve en uç söylemlerde bulunan bir figür olarak kabul edilmelidir. Zira bir düşünürün, bilimsel otoritesini kültürel ve ırksal determinizm lehine kullanarak, büyük bir medeniyeti toptancı ve önyargılı bir şekilde mahkûm etmesi, onun tarafsız bir aydın olarak addedilmesine engel teşkil etmektedir. Onun metinleri, tarih sahnesinde entelektüel çelişkilerin ve ideolojik sapmaların bir vesikası olarak kalmaya devam edecektir.

---

[22] Canatan, "Giriş", 15.

3. İSLÂM ve BİLİM KONFERANSI (1883)

Ernest Renan, Sorbonne Üniversitesi'nde 1882 yılında meşhur "Ulus Nedir?" konferansını verdikten bir yıl sonra, 1883 yılındaki sunumunun konusunu belirleme aşamasında entelektüel çevresiyle müzakereler yürütmekteydi. Bu hazırlık sürecinde kritik bir gelişme yaşanmıştır: Renan, 1883 yılının Nisan ayında Paris'te, kendisini Cemaleddin Afganî ile tanıştıracak olan arkadaşı M. Ganem vasıtasıyla bir araya gelmiştir. Renan, Afganî'nin bilgeliğinden ve özellikle dinî konulara yönelik rasyonel ve reformist yaklaşımından kayda değer ölçüde etkilenmiştir. Bu etkiyi kendisi de teyit etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

"Sorbonne'daki sunumumda bilimsel ruh ve İslâmcılık arasındaki ilişkiye dair konuyu seçmemde büyük ölçüde onunla gerçekleştirdiğim görüşme etkili oldu."[23]

Renan, bu görüşmelerin de katalizör etkisiyle, "İslâm ve Bilim" başlıklı konferansını 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne'da vermiş ve konuşma metni aynı gün Journal des Débats gazetesinde yayımlanmıştır. Renan konuşmasının başlarında Müslüman ülkelerin durumlarının zayıflığına atıf yapar ve oradan Müslümanın iç dünyasında bilime yer olmadığını iddia etmektedir. İslâm dinini Müslümanın başına geçirilmiş demir bir çembere, boyunduruğa benzetmekte ve inanan kimseyi çocukluk çağlarından itibaren bu dinin esir aldığını, böylece onun terakkisine mani olduğunu iddia etmektedir:

> Günümüzde, herkes hatta en az bir eğitime sahip olan bir kimse bile, Müslüman ülkelerin şu andaki aşağılık düzeyini, Müslümanlar tarafından yönetilen devletle-

[23] Moazzam, *Cemaleddin Afgani*, 143-144.

> rin çöküşünü, kültürlerini ve eğitimlerini yalnızca bu dinden türeten ırkların entelektüel kısırlığını açıkça görmektedir. Doğu'da ya da Afrika'da bulunmuş olan herkes, gerçek bir inanan insanın dar görüşlülüğünün veya kafasının etrafındaki demir çemberin, onu bilime kesinlikle kapalı hale getirdiğini, bir şeyi öğrenmek için onu beceriksiz kıldığını ve kendini yeni fikirlere açmaktan uzaklaştırdığını görür ve bilir. Dinî hayata dâhil oluşun başından itibaren, on ya da on iki yaşında bir Müslüman çocuk, o döneme kadar oldukça uyanık iken aniden fanatik hale geliyor, mutlak gerçek olduğuna inandığı şeylere sahip olmanın aptalca gururuyla dolu olarak ve sanki bir ayrıcalık gibi kendini aşağılık bir konuma iten şeyden mutluluk duyuyor.[24]

Konuşmasının devamında Müslümanların gelecek güvencesi için geçmişe sığındıklarını belirtir. Müslümanların övündüğü geçmişte Arap bilimi denen bir şeyin, dolayısıyla da İslâm bilimi diye bir şeyin olmadığını ileri sürer. Ona göre Müslüman yazarlar tarafından ortaya konan tüm çalışmalar ancak Arapça kaleme alınmaları açısından Arap bilimi diye adlandırılabilirdi. Kindî haricinde tüm Müslüman filozoflar ne ırkta ne de zihinde Arap'tılar. Dahası bu bilimler ona göre İslâmî de değildi:

> Arap olarak adlandırılan bu bilim Arap değildir. Peki en azından Müslüman olarak nitelenebilir mi? İslâm bu rasyonel söylemlere koruyucu bir yardım sundu mu? Hiç bir şekilde! Bu güzel araştırma hareketi tamamen Persler, Hristiyanlar, Yahudiler, Harranlılar ve kendi dinlerine içerden isyan eden Müslümanların

[24] Renan, "İslam ve Bilim", 18.

> eseridir. Ortodoks Müslümanlardan küfür dışında hiçbir şey almamıştır.[25]

Renan'a göre İslâm ancak 750 yılından sonra Arap ırkının dışına çıktığında yani dört halife ve Emeviler'den İranlılara, bir diğer ifadeyle Abbâsîlere geçtiğinde kendi içinde rasyonel bir hareket ortaya çıkmıştı. Ruhta değil sadece düşünce canlanmış ve gelişmişti. Bu yüzden bu dönemdeki felsefi sistem Arap değil gerçekte Greko-Sasani olarak değerlendirilmeliydi:

> "Felsefe ve bilim için İslâm'ı onurlandırmak, modern bilim keşiflerinden dolayı ilahiyatçıları onurlandırmak gibidir. Bu keşifler ilahiyatçılara rağmen yapılmıştır. İslam'a rağmen, İslam'a karşı vuku bulan ve bereket versin önlemeye muktedir olmadığı bir hareketin yine de İslam'ın etkisine bağlanması yapılan hatalardandır. İbn Sina, İbn Zühr ve İbn Rüşd'den dolayı İslam'a şeref bahşetmek Galileo'dan dolayı Katolikliğe şeref payı çıkarmak gibidir."[26]

İnsanlık tarihinde gerçekleşen ilmî keşiflerin ve bilimsel gelişmelerin sosyolojik analizi yapıldığında, bütün bu çalışmaların tarihsel süreçte toplumun tamamına yayılan kitlesel bir eylemden ziyade, ancak nitelikli bir azınlığın (entelektüel zümrenin) elinde yeşerdiği görülür. Bu durum, coğrafi veya teolojik aidiyetlerden bağımsız evrensel bir olgudur. Hangi dine (Müslüman, Yahudi, Hristiyan) veya ideolojiye (dinsiz, putperest) mensup olursa olsun, halkın genelinden ileri düzeyde bilimsel üretim beklemek, rasyonel bir tahayyül değildir; zira bu, sosyolojik gerçekliğe ve iş bölümü ilkesine aykırıdır.

Nitekim Renan'ın bizzat yaşadığı 19. yüzyıl Fransa'sında veya günümüzün öne sürülen toplumlarında (Amerika, Fransa, İsviçre vb.) halkın çoğunluğuyla ilmin herhangi bir

---

[25] Renan, "İslam ve Bilim", 27.

[26] Renan, "İslam ve Bilim", 28-29.

alanında derinlemesine bir çalışma yapılsa, elde edilecek veriler hayal kırıklığı yaratacaktır. Bu durum, yalnızca pozitif bilimler için değil, dinî bilgi alanında da geçerlidir. Herhangi bir dindar topluma gidiniz; halkın çoğunluğunun, inandığı dini derinlemesine bir âlim seviyesinde bilmediğine şahit olacaksınız. Toplum içinde ancak âlimler, dervişler, filozoflar gibi bireysel olarak meraklı, derin düşünceli ve yetkin küçük bir azınlığın din alanında derinlemesine bilgi sahibi olduğu görülecektir. Halkın her ferdinden bir fıkıh bilgini, hadis uzmanı veya müfessir olmasını beklemek sosyolojik açıdan imkânsızdır. Dinin, ileri düzey bir bilgiyle her ferdi sorumlu tutmadığı, sorumluğu esas olarak iman ve amel cihetiyle ana esaslar üzerinden tesis ettiği açıktır. Dolayısıyla Renan'ın, avamın entelektüel düzeyini bir medeniyetin bilimsel potansiyelinin mutlak göstergesi olarak sunması, ciddi bir metodolojik hatadır. Dini meselelerde bile hâl böyle iken, gerisi bilimsel meselelere kıyas edilsin. Bir çiftçiden bilim adamı olmasını bekleyemezsiniz ondan ancak işini iyi yapan bir çiftçi olmasını bekleyebilirsiniz. Bir marangozdan da tıp ilmine dair derin bilgiler istenmez. İş ehline verilmelidir. Halkın çoğunluğundan bilimsel gelişme, hatta bilimsel merak ve araştırma beklemek ahmakça bir taleptir. İnsanlar içinde ancak ayrıkotu misali belli bir azınlıktaki, ilgili alanda eğitimli zümreye bu ağır sorumluluk yüklenebilir. Renan'ın İslâm dünyası üzerinden yaptığı iddialar sosyal bilimler alanında gerçeği yansıtmayan, çelişkili tutarsızlıklar içermektedir.

Aynı sosyolojik gerçeklik, ateist zümrelerin yoğunlukta olduğu toplumlar için de geçerlidir. Toplumsal tabanın, ister dinî ister seküler inanç yapısına sahip olsun, ilerlemiş bir bilimsel veya felsefi birikime sahip olması beklenemez.

Renan'ın yaşadığı çağ dâhil olmak üzere insanlık tarihinde, toplumun genelinin bilime yoğun ilgi gösterip derinlemesine araştırmalar yaptığı bir örneği tarihsel verilerle ispatlanamaz. Bireylerin sorumlu olmadıkları bir yük üzerinden hayalî bir beklenti oluşturmak ve onları bu minvalde yargılayıp aşağılamak, ilmî bir tavır olmadığı gibi, aynı zamanda sosyolojik gerçeklikten kopuktur. Bu durum, Renan'ın toplumsal yapıyı ve bilgi üretiminin doğasını analiz etme konusundaki yetersizliğini, hatta ön yargılarının esiri olarak kavramsal eksiklik çektiğini göstermektedir. Örneğin felsefe disiplininin binlerce yıllık tarihi incelense, dünyanın hangi yöresinde ve hangi dine mensup olursa olsun, toplumun genelinin bu alana ilgi göstermediği ve en küçük bir üretimde bulunmadığı görülecektir. Bizzat Platon ve Aristoteles gibi büyük filozofların da teyit ettiği üzere, bu tür bir entelektüel derinlik, doğası gereği küçük bir azınlığın uğraşıdır. Aynı şekilde, aklını yitirmemiş bilim insanları da bu noktada halktan bir beklenti içine girmemişler ve bunu toplumsal iş bölümünün doğal sonucu olarak kabul etmişlerdir. İster ilmi keşifler olsun, ister deney ve gözleme dayalı bilimler olsun, (dinî ilimler de buna dâhil olmak üzere) bütün ilmi gelişmeler toplum içinde çok küçük bir azınlık zümrenin elinde gelişme göstermiştir ve bundan sonra da böyle olacağı gerçekçi bir tutum olarak tarihi verilerle karşımızda durmaktadır. Her toplumsal yapının bilimsel ve ahlaki gelişiminde, ilgili alana mensup öncü ve yetkin isimler yoluyla ilerleme vuku bulmaktadır. Toplum denen yapı, bilimsel bilginin yayılması ve etik değerlerin benimsenmesi açısından eğitilmeye ve yönlendirilmeye muhtaçtır. Ancak bu yönlendirme, zorbalıkla veyahut aşağılayıp küçümseme gibi ideolojik motivasyonlarla başarılamaz; aksine, rasyonel teşvik ve kurumsal destek gerektirir.

Renan'ın, bu tür sosyolojik gerçeklikleri göz ardı ederek, İslâm medeniyetinin gerileme sebebini doğrudan dine bağlaması, onun meselelere ilmî bir tarafsızlıkla yaklaşmadığını göstermektedir. Bilimsel ilerleme ve gelişmeler, Renan'ın savunduğu gibi dinsizliğe veya ateizme indirgenemez. Zira toplum içinde zikrettiğimiz bilim üreten azınlık içerisinde Müslümanlardan bilim insanı çıktığı gibi, tarihsel süreçte Hristiyanlardan, seküler ve ateist çevrelerden de bilim insanları çıktığı bir gerçektir. Bilim, ne dinin ne de dinsizliğin mutlak mülkiyeti altındadır; o, disiplin, merak, kurumsal altyapı ve özgür düşünce ortamının bir ürünüdür. Renan, batıda kilisenin tahakkümü altında yapılan bilimsel gelişmeler ile İslâm dünyasındaki bilimsel ve kültürel gelişmeleri iki dünya arasında benzer şekilde tahakkümü varsayarak değerlendiriyor. Batıda vuku bulan bütün kötülükleri doğuya teşmil ederek iddialarını temellendirme gayreti, onun dünyaya tek bir pencereden baktığına ve bu dar gözlükler altında yapılan okumaların ne derece ilmi kabul edilebileceğine dair bize referans veriyor.

Ne var ki, bilimsel ve teknolojik ilerleme, Renan'ın ve pozitivist düşüncenin sunduğu gibi bir medeniyetin mutlak ahlaki veya toplumsal üstünlüğünün yegâne ölçütü olarak kabul edilemez. Bu yaklaşım, bilimi araçsallaştıran rasyonel düşüncenin etik körlüğünü göz ardı eder. Zira tarihsel deneyim, bilimsel bilginin etiği ve hedefi olmadığı sürece, insanlık için felaketlere yol açan bir kuvvet çarpanı görevi üstlendiğini göstermiştir. Yirminci yüzyılın dehşet verici hadiseleri, bu gerçeğin en somut ispatıdır: Atom bombası ve Birinci ile İkinci Dünya Savaşları'nda kullanılan yüksek teknoloji ürünü silahlar; bilimin, milyonlarca insanın hayatına mal olan insanlık kıyımlarına ve yaygın zulme araç edilebileceğinin tartışmasız kanıtlarıdır. Benzer şekilde, sömürgecilik faaliyet-

lerini mümkün kılan teknolojik ve lojistik üstünlük, Batı'nın ilerlemesini sömürgecilik ahlakı ile ayrılmaz biçimde ilişkilendirmiştir. Dolayısıyla, bir medeniyetin sırf teknik üstünlüğe sahip olmasını mutlak bir üstünlük kanıtı saymak ve bu üstünlüğü din dışı bir zihniyetin doğal sonucu saymak; yüz milyonlarca insanın hayatına mal olan tarihsel felaketler göz önüne alındığında, büyük bir ahlaki çelişki ve tarihsel sorumsuzluktur. Bir medeniyetin değeri, ürettiği bilimin niceliğiyle değil, o bilgiyi insani ve adil amaçlar doğrultusunda kullanma kapasitesiyle ölçülmelidir.

Bu durum, bilimsel bilginin yalnızca araçsal rasyonaliteye indirgendiğinde nasıl bir etik ve aksiyolojik çöküşe yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Renan'ın bilimsel üstünlüğün toplumsal ve bireysel üstünlük getirdiği yönündeki tezi, modern teknolojinin yol açtığı sistematik insanlık suçları karşısında kesin olarak geçersizleşmektedir. Zira Bosna Katliamı sırasında modern savaş teknolojileri, Batı'nın buna seyirci kalması ve hatta destek vermesi, belirli bir etnik gruba yönelik fiilî soykırım eylemlerini kolaylaştıran araçlar haline gelmiştir. Benzer şekilde, çağdaş bağlamda İsrail'in Gazze'de Müslümanlara yönelik gerçekleştirdiği sistematik soykırım eylemleri ve insanlık kıyımları, en gelişmiş gözetleme ve vuruş sistemlerinin, bir medeniyetin üstünlüğünü garanti etmediğini, aksine yıkım kapasitesini maksimize ettiğini göstermektedir. Bu örnekler, bilimin bir medeniyetin değeri değil, kullanan zihniyetin ahlaki kapasitesinin bir yansıması olduğunu; dolayısıyla Renan'ın "bilimsel üstünlük = toplumsal veya bireysel üstünlük" denkleminin, tarih ve vicdan önünde temelden çöktüğünü ortaya koymaktadır.

Renan'ın tezi, öncelikle epistemolojik hatalı bir kıyaslama içermektedir; zira Renan, bilimsel ve felsefi özgürlüğün ta-

rihsel koşullarını tahlil ederken tarihsel bağlamdan kopukluk sergilemektedir. Bu nedenle, örnek olarak zikrettiği İbn Sînâ ile Galileo Galilei aynı safta mukayese edilemez. İbn Sînâ, İslâm medeniyetinin Altın Çağı'nda devlet himayesi, vezirlik ve tabiplik gibi yüksek makamlarda bulunmuş, hükümdarlardan doğrudan destek görmüş ve ilmî çalışmalarına maddi destek sağlanmış bir âlimdir. Buna karşın Galileo, yaşadığı dönemde Roma Katolik Kilisesi'nin tahakkümü altında, Engizisyon'un baskısına maruz kalmış, sadece kiliseden değil, siyasi otoritelerden de baskı görmüştür. Bu iki durum, devlet/hükümdar himayesi ile kurumsal/teolojik baskı arasındaki keskin farkı ortaya koyar. Sonraki dönemde Gazzâlî'nin eserlerinde İbn Sînâ'yı felsefi ve teolojik düzlemde eleştirip yer yer tekfir etmesi, İbn Sînâ'nın kendi çağında kurumsal veya fiziksel tahakküm altında olduğunu gösteren bir kanıt teşkil etmez; bu, aksine İslâm düşünce geleneği içindeki felsefe-kelam çatışmasının bir yansımasıdır. Renan'ın bu bağlamsal ayrımı yapmaması, argümanının selektif tarih okumasına dayandığını kanıtlar. İslâm dünyasında ruhbanlık emredilmediği gibi kişiyi aforoz etme yetkisi kilisede rahip ve papazlarda olduğu gibi imamlara verilmemiştir.[27] Bu yapısal farklılık, İslâm medeniyetinde din adamlarının entelektüel yaşam üzerindeki kurumsal tahakkümünün, Batı'daki Engizisyon döneminin baskısıyla aynı düzlemde olmadığını göstermektedir.

Ayrıca, Renan'ın argümanına kanıt olarak gösterilemeyecek önemli bir figür de Galileo Galilei'dir (ö. 1642). Aristocu evren anlayışına yıkıcı eleştiriler getiren ve aralarında Aristoteles taassubuna tutulan taklitçi zümrelerle ve ağır kilise tahakkümü altında hayli çetin bir mücadele veren Galileo,

[27] Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2023), 153-154.

bilim-din ilişkisinde Renan gibi düşünmemektedir. Galileo, Renan'ın düşüncesinin aksine, doğayı Tanrı'nın eseri olarak kabul etmiştir. Ona göre, doğa kitabını okuyup incelemek demek, Tanrı'nın eseri olması nedeniyle evrende okunan her şey bize Tanrı'nın gücünü ve hikmetini göstermektedir.[28] Galileo'nun Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiye yönelik düşünceleri, bilimsel rasyonalitesini teolojik bir çerçeveden ayırmadığını açıkça ortaya koyar. Dolayısıyla Renan, kendi ateist/pozitivist tezine mesnet oluşturmak amacıyla Galileo gibi isimlere işaret etse de, o kimsenin eserleri bizzat Renan'ın teolog-karşıtı pozisyonunu yalanlamaktadır. Bu noktada Renan, kimi düşüncelerine mesnet olsun diye işaret etse, o kimsenin eserleriyle çelişkiye düşmektedir.

Renan, İbn Sinâ ve İbn Rüşd'ü bir münafık hatta halife Memûn'u dahi zoraki Müslüman olarak göstermektedir. Sanki onların iç dünyalarına vâkıf ve kalplerini yarıp da bakmış gibi kesin hükümler verebilmektedir. Bir de ortada onların Müslümanlığına yüzlerce delil ve beyan ortada iken, bu tür iddiaları nasıl ortaya atabilmektedir? Bu iddiaların ilim ve akıl mizanlarıyla tartılır bir yönü var mıdır? Renan Müslüman filozofların ve halifelerin imanı konusunda onlar adına ve onların şahsi görüşlerinin hilafına nasıl beyanda bulunabilmektedir? Kindi, İbn Sina İbn Rüşd ve Memûn da kendisini gerçek bir Müslüman olarak tanımlamaktadır. Bir kimse ken-

---

[28] "Felsefenin asıl konusu "doğa kitabını"nı incelemektir. Doğanın kitabında okunan her şey, gücü her şeyden üstün Yaratan'ın eseri olması nedeniyle, birbiriyle müthiş bir orantı içinde bulunmasına rağmen yine de bu eser ve eserin ustalığında gözümüze çarptığı ve algılayışımızı etkilediği oranda değer ifade eder. Ben şuna inanıyorum ki insan zihninin doğasından kaynaklanan yetenekleriyle öğreneceği şeyler arasında "Evren'nin yapısını öğrenme çabası" ilk sırayı alır." Galilei Galileo, *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, çev. Reşit Aşçıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 17-18.

disini inanç yönünden nasıl tanımlıyorsa, ona itibar edilmelidir. Kişinin imanı konusunda yetkili merci bizzat kendisidir. Renan ise, yanında iman ölçer bir detektör varmış da asırlar ötesine gidip haber alıp gelmişçesine, onları ömrü boyunca kendisini Müslüman toplum içinde gizleyen münafık ve ikiyüzlü bir insan derekesine düşürmektedir. Bu tarz yaklaşımların güya bilimin önemine atıf yapan bir kimsenin bilimsel bir yöntemi kapsamında değerlendirilebilir mi? Örneğin, İbn Rüşd'ü ele alalım, onun eserleri Renan'ın iddialarını yalanlamaktadır. İbn Rüşd'ün gözünde İslâm ve felsefe aynı hakikatin iki yüzü gibi birbiriyle barışıktır. İslam dini insanı ilme ve araştırmaya teşvik ve davet etmektedir:

> "Biz Müslüman olarak inanırız ki, bu ilâhî şeriatımız haktır. Saadete dikkati çeken ve insanları ona davet eden de odur. Yani Ulu ve Yüce Allah ve mahlûkatı hakkında bilgi sahibi olmaya (marifet-i ilahiye) işaret ve davet eden de odur."[29]

"Felsefeyi dinin sütkardeşi" gören İbn Rüşd, bilim ile din arasında tam bir uzlaşma öngörmektedir. İbn Rüşd'e göre İslâm dini, Renan'ın iddiasının tam aksine Müslümanı düşünmeye davet etmekte ve onu aydınlatmadır. O dönemde filozofların düşüncesinde bütün bilimler felsefe çatısı altında kabul edilmekte idi. İbn Rüşd felsefe derken bilimi de kuşatan bir külli bir ilmi kastetmekte ve onu İslâm ile hakikatin iki ölçüsü kabul etmektedir. Bu noktada İbn Rüşd, İslam ve felsefenin tam bir uzlaşma içerisinde olduğunu düşünmektedir:

> "Bu şeriat haktır, hak olanı bilme ve tanıma neticesini doğuran düşünmeye davet etmektedir. Durum bu olunca, biz Müslümanlar topluluğu olarak, kesinlikle

[29] İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 83.

> biliriz ki, delil ve burhana dayanan bir düşünce tarzı (hakiki felsefe) şeriatın getirdiği (hükümlere ve tebliğine) aykırı düşecek bir netice meydana getirmez. Çünkü şeriat da haktır, hikmet dediğimiz felsefe de haktır ve hak hakka zıd olmaz. Bilakis hak olan bir şey, hak olan diğer bir şeye uygun olur, ona ve doğruluğuna delil ve şahitlik eder."[30]

Aynı zamanda bir Mâlikî âlimi ve kadısı olan İbn Rüşd'ün mezhepler arası mukayeseli İslâm hukukuna dair fıkıh alanındaki *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l Muktesid* isimli üç ciltlik eseri de meydandadır.[31] Felsefe-din ilişkisi alanındaki uyuma dair bir eser yazdığı gibi aynı kitabında İslam'ın insanı ilme ve felsefeye teşvik ettiğini, ayetlerden ve hadislerden deliller getirmek suretiyle temellendirmektedir.[32] Dinin temel esaslarından olan ahiret inancına karşı çıkan filozofların küfrüne fetva veren ve onların şiddetle cezalandırılmasını talep eden İbn Rüşd[33] İslâm'a sıkı sıkıya bağlı gerçek bir Müslümandır. Renan'ın onu Müslümanlığından şüphe ederek, münafık seviyesizliğine düşürmeye çalışması da büyük bir iftira ve ayrı bir gaflet örneğidir. Renan'ı bu noktada kendisi de yalanlamaktadır. Nitekim Renan'ın bizzat kendisi doktora tezinde "İbn Rüşd'ün Dini Duyguları" adında açtığı bir başlık altında gönülsüzce de olsa, onun Müslümanlığa bağlılığını doğrulamaktadır.[34] Namık Kemal'ın ifadesiyle:

> "Bay Ernest Renan; Harûn er-Reşîd ile Memûn'un da İslâm'a inanmadıklarını iddia ediyor. Oysa hükümdarlık günlerinin çoğunu hac ve savaşlarda geçirmesin-

---

30 Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 84-85.

31 İbn Rüşd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l Muktesid*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

32 Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 74.

33 Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 101.

34 Renan, *İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük*, 126-132.

> den dolayı Harun, Müslümanların nazarında, değerli ve faziletli kişilerden sayılır. Memûn'un ise inancında zayıflık değil tam tersine radikallik bulunduğunu, benimsediği Mu'tezile mezhebinin yaygınlaşmasında uyguladığı zorlayıcı hareketler kanıtlar. Makale sahibinin dört Müslüman padişahını sanki mahrem meclislerinde yıllarca bulunmuş, kalplerinden geçen gizli şeyleri öğrenmiş gibi huzurda görev yapan devlet büyükleriyle birlikte dinsizlikle suçlaması ne garip bir durumdur!"[35]

Renan hızını alamayıp nutkunda öfkeli bir ses tonuyla, ağzından tükürükler saçan tavrıyla İslâm'a duyduğu kin ve nefreti kusmaya devam etmiştir:

> "İnsanlık zekası için İslâmlık yalnız zararlı olmuştur. İslâmlık, rûhanî ile cismânînin birbirine kaynaması, bir akidenin tahakkümü, insanlığa vurulan zincirlerin en ağırıdır. İslam fethettiği ülkeleri, insan kafasının rasyonel gelişmesine elverişsiz bir saha halİne getirdi."[36]

Burada çocukluk ve gençlik hatıralarının beyanıyla onun gençliğindeki manevi krizlerinin neticesinde ulaştığı ruh halini hatırlayabiliriz. Yıllarını, çocukluğunu bir hiç uğruna geçirmişlik hissi, onun Hristiyanlığa karşı nefretini intikam hissine bırakmıştı. Zamanla diğer dinler üstüne de araştırma ve okumalarda bulundu. Renan hiçbir dine inanmasa da, İslâm'ın bütün dinler içinde en sade, en güçlü ve çekici olduğunu ve Müslümanların bu din yolunda canlarını, mallarını ve bütün benliklerini feda etmeye hazır olduklarını seyahat-

---

[35] Namık Kemal, "Renan Savunması", çev. Osman Koca, *İslam Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 61-62.

[36] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 5.

lerindeki gözlemlerinden ve araştırmalarından fark etmişti. Dine ve bütün inançlara karşı mücadelede en etkili olana karşı savaş vermeye karşı daha istekli görünüyordu. İslâm onun için en güçlü düşmandı zira Hristiyanlık bağından Batı, kilise tahakkümünü kırarak büyük ölçüde kurtulmuştu. Batıda dini kurumlar güç ve değer kaybettikçe din de zayıflıyordu. Ancak İslâm'ın durumu hiç de öyle değildi, Hristiyanlıktaki ne teslis inancı ne ruhbanlık ne de kilise tahakkümü onda bulunmuyordu. Oysa Tevhid inancının birleştirici ve asil terbiye ediciliği karşısında hangi kuvvet durabilirdi?

Renan'ın düşüncelerine yön veren isimlerden en önemlisi ve pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte (ö.1857) pozitivizmi, gerçeği yalnızca olguların bilgisine indirgeyen ve dini bilgiyi, metafizik meseleleri bu zemin üzerinde reddederek geçersiz sayan, felsefi bir akım olarak inşa etmiştir. Onun epistemolojisinde insan bilgisinin ölçütü ve kaynağı yalnızca doğa bilimlerinde/ampirik bilimlerde saklıydı. Comte'un düşüncesinde deneysel bilim anlayışı öylesine keskin bir noktaya büründürülmüştür ki felsefe-bilim arasında varsayılan gerilim metafiziğin elenmesine yol açmıştır. Auguste Comte ile Renan'ın düşünceleri arasında büyük bir uyum gözükmektedir. Nitekim Renan'ın konferansındaki keskin iddiaların menşeini, Auguste Comte'un *Pozitivizmin İlmihali* isimli eserinde bulmaktayız:

> Beş asırdan daha fazladır, İslâmiyet Batıya hâkim olmaktan vazgeçmiştir ve Katolik de ebedi rakibine kendisinin sözde bânisinin mezarını bile terk etmektedir. Bu neticesiz ruhanî iddialar, eski dünyevî hâkimiyetin bu iki bağdaşmaz tek ilahçılık inancı arasında aşağı yukarı müsavi nisbette inkısama uğramış bütün memleketlerini bile ihata edememişlerdir. Şu hâlde Şark ve Garp, fikrî ve ahlakî ittihatlarının sistematik kai-

> delerini her türlü metafizik ve ilâhiyatçılığın dışında aramalıdırlar.[37]

Renan, kendi ifadesiyle Mısır kadısının İngiliz tarihçi Austin H. Layard'e hitap ettiği güncel bir doküman olan bir mektuptan bahsetmektedir. Bu mektubun içeriğine dayanarak Renan, Müslümanlarda bilgi ve âlimliğe dair genel bir bilgi eksikliği bulunduğu düşüncesini tesis etmeye çalışmaktadır. Konferansın en dikkat çekici yanlarından birisi, Renan'ın İslam'ın en temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerim ve hadislerden tek bir ayet ve hadis vererek iddialarını temellendirememiş olmasıdır. Birçok kimse buna dikkat çekmemiştir. Biz bunu anlayabiliriz zira Kur'an ve hadislerde ilim ve gözleme, tefekküre ve aklın kullanımına hitap eden ve teşvik eden yüzlerce örnek vardır. Saldırdığı dinde böyle bir gedik bulsa idi, Renan bunu kullanmaktan geri durmazdı. Zira Müslümanların kişisel en küçük kusurunu bile dine hücum için kullanan bir kimse, asli kaynaklarda bunu tespit etseydi üstüne basa basa tekrar edip dururdu.

Renan'ın nutku Paris'teki birçok bilim insanının dikkatini çekti. Renan hayatta iken konferansı Charles Mismar, Cemaleddin Afganî, Ataullah Bayezidof ve İbnur Reşad, Ali Ferruh tarafından değerlendirilmiş ya da doğrudan kendisine cevap verilmiştir. Bunların içerisinde sadece Namık Kemal'in reddiyesi o dönemde neşredilmemiştir.[38] M. Mismar, Sorbon-

---

[37] Comte'un eserini 1852 yılında kaleme aldığı nazar-ı dikkate alındığında, Renan'ın konferansını verdiği tarihin 1883 olması, bizlere bir zamanlar papaz olma hayalleri kuran bir adamın aradaki 30 yıl içinde yeniyetme bir felsefi akıma ağır ağır sürüklenişinin trajik öyküsünü vermektedir. Auguste Comte, *Pozitivizmin İlmihali*, çev. Peyami Erman (İstanbul, 1952), 360-365.

[38] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 25.

ne'daki bir konferansında Renan'ın yaklaşımını reddetti ve İslam'ın hiçbir zaman bilimsel ilerlemeye karşı olmadığını dile getirdi. Ona göre Müslüman ülkeleri gezmiş bir kimse Müslümanların canlandığını ve dini inançlarının hiçbir engeli olmaksızın kendilerini reform ve ilerlemeye sevk eden hususları özümsediklerini tetkik edebilirdi. Yine ona göre Renan, Avrupa'nın karanlık çağı yaşadığı bir dönemde Arapların felsefe, bilim, sanat ve edebiyatın birçok alanında ilerlediği gerçeğini tespit eden Sedillot ve Durvey'in eserleri üzerine çalışsaydı böylesi fikirleri ifade edemeyebilirdi. Arap bilimi, esasında dine karşı değil, onun desteğiyle ilerlemişti.[39] Renan kanaatimizce, Mismar'ın ifade ettiği eserler üstüne çalışmayı bırakın, önüne hangi hakikati koyarsanız koyunuz yine de İslâm'a olan nefret ve kinini kusmaya devam ederdi. Nitekim aklın görevini göze ve somut olan şeylere yükleyen pozitivist kimseler söz konusu din ve maneviyat olunca, selim bir kalp ile akletmezler, hakikate karşı sağırdırlar ve kördürler.[40]

Renan'ın İslâm'a ve Müslümanlara karşı tavrını sorgulamak ve gerçeğin izini sürmek adına İslâm ve Bilim Tarihi alanında yaptığı çalışmalarıyla öne çıkmış büyük bilim tarihçisi ve âlimi Fuat Sezgin (ö.2018)'e kulak verelim:

> İslam kültür dünyası, 7. yüzyılın başlarında dünya tarihi sahnesine çıkmıştır; geçmiş veya komşu kültürlerin bilim mirasları, kararlı ve yoğun bir biçimde, devlet tarafından desteklenen ve din tarafından rahatsız edilmeden, aksine teşvik edilmiş bir tarzda, çok hızlı bir şekilde kendi yaratıcılık eşiğine ulaşmıştır. İslâm'ın

---

[39] Moazzam, *Cemaleddin Afgani*, 146.

[40] "İnkâr edenler (ile onları îmâna da'vet eden)in misâli, çağırma ve bağırmadan başka bir şey duymayan (ve anlamayan hayvanlarla, on)lara haykıran (çoban)ın hâli gibidir.(Onlar) sağırdır (hakkı işitmezler), dilsizdir (hakkı söylemezler), kördür (hakikati görmezler), bu yüzden onlar akletmezler." Bakara, 2/171.

> erken döneminde Araplar manevi uyanış havasına ve zaferlerden doğan güvenlerine paralel olarak güçlü bir bilgi susamışlığıyla doluydular; böylelikle öğrenmeye tutkun ve yabancı unsurları almaya hazır haldeydiler. Bu şuuru yansıtan yeni din, bilimleri engellemediği gibi üstelik teşvik etti. Emevi, Abbasi hanedanları ve diğer devlet adamları bilimleri birçok yönden desteklediler. Diğer dinlerin kültür taşıyıcılarına karşı, memleketlerinin fethedilmesi sonrasında Müslümanlar tarafından iyi davranıldı, onlara değer verildi ve yeni topluma katılmaları sağlandı.[41]

Fuat Sezgin, insanlığın bilim mirasına Renan gibi sığ ve tek yanlı bir perspektiften yaklaşmamaktadır. O farklı din ve kültürlere mensup insanların bilim alanındaki çalışmalarını hürmetle karşılayarak istifade edilmesini dile getirmekte olup hangi dinden olursa olsun yaptıkları çalışmaların önemini vurgulayarak, insanlığın bilgi birikimine katkıda bulunmuş kimselerin değerinin düşürülmemesini gerektiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan meseleye bütünsel bir gözle yaklaşılması gerekliliği açıktır. Sezgin, bilim insanlarına gösterdiği hoşgörüyü Renan'a karşı da göstermekten çekinmemiştir. *İslâm'da Bilim ve Teknik* isimli büyük eserinde, Renan'ın *İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük (Averroès et l'Averroïsme)* isimli eserinin bilim tarihine yönelik katkılarına atıf yapmakta ve bu çalışmasındaki emeğini takdir etmektedir.[42] Müslüman bilim tarihçilerinden

---

41 Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 147,150.

42 "Çalıştığı alanda döneminin hiç bir desteğine sahip olmadığı ve çok az sayıda kaynağa ulaştığı bir zamanda, Fransız arabist Ernest Renan (1823-1892)'ın felsefe alanında Arap-İslam bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyonu fenomeninin, hayranlık uyandıran ve hâlâ geçerliliğini koruyabilen Averroès et l'Averroïsme isimli eserinde çizdiği tablo bilim tarihçiliğinin nadir çıkışlarından birisidir." Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007), 1/85.

olan Fuat Sezgin'in, bilim tarihine yaptığı katkıları yanında Renan'a yönelik bu ilmî tavrı düşünüldüğünde bile Renan'ın iddia ettiği; Müslüman'ın zihninin dininden ötürü bilime ve felsefeye demirden bir çemberle kapalı olduğu[43] düşüncesinin bir safsatadan ibaret olduğu teslim edilecektir. Bu öyle büyük bir safsata örneğidir ki mantık kitaplarında konuyu izah etmek gayesiyle verilen safsata örneklerinden biri olarak zikredilse yadırganmamalıdır.

Sezgin Renan'ın iddialarının aksine, İslâm dünyasında bilimsel gelişmelerin ilerlemesini 16. yüzyılın ortasına kadar uzatmakta, duraklama dönemlerinin 17. Yüzyıla doğru geçiş sürecinde başladığını belirtmekle birlikte, İslâm dünyasında belirli alanlarda kesintiler olsa bile birçok ilim dalında sürekliliğin devam ettiğini ifade etmektedir.[44] Sezgin, yakın arkadaşı Matthisas Scramm'ın vefat etmeden önce kendisine söylediği şu sözünü bilim tarihine yaklaşımında kendisine ilke edinmiştir: *"Bilimler tarihi, bütün bir insanlığın ortak tarihidir."*[45] Matthisas Scramm'ın tespiti bizlere çok kıymetli bir pencere açmaktadır: Bilim tarihine çok yönlü, geniş bir perspektiften bakılması, bizleri tek yanlı ve sığ değerlendirmelerden uzaklaştırarak tarihi ve sosyolojik gerçeklerle örtüşen bir bilim anlayışına götürecektir. İslâm düşüncesinin parlak yıldızlarından Bîrûnî (ö.1048) bilim anlayışının nasıl olması gerektiğine dair bize kapsamlı ve

---

[43] "Doğu'da ya da Afrika'da bulunmuş olan herkes, gerçek bir inanan insanın dar görüşlülüğünün veya kafasının etrafındaki demir çemberin, onu bilime kesinlikle kapalı hale getirdiğini, bir şeyi öğrenmek için onu beceriksiz kıldığını ve kendini yeni fikirlere açmaktan uzaklaştırdığını görür ve bilir." Ernest Renan, "İslam ve Bilim", çev. Kadir Canatan, *İslam Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 18.

[44] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 147.

[45] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 100.

ölçülü ilkeler sunmaktadır: *"Ben herkesin kendi çalışmasında yapması gerekenleri yaptım: Öncüllerinin başarılarını minnettarlıkla karşılamak, onların yanlışlarını ürkmeden doğrultmak, kendisine gerçek olarak görüneni gelecek kuşağa ve sonrakilere emanet etmek."*[46] İşte bu ilmî emanet şuuruna Müslümanlar gereğince sahip olmuşlar ve çalışmalarını titizlikle yerine getirmişlerdir.[47]

Renan'ın Arapların bilime ve felsefeye yetenekli olmadığı ve bilimin gelişmelerin oluşumunda Arapların tarihte menfi tesiri olduğu iddiası da bilim tarihi açısından geçersiz bir iddiadır. Sezgin İslâm'ın ilk yüzyılında ve ikinci yüzyılın geçiş sürecinde de Arapların ilme olan genel tavrının olumlu olduğunu ve onların bilimsel gelişmelere katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Nitekim ilk tercüme hareketleri Araplığından şüphe olmayan Emevi Halifesi Hâlid b. Yezîd'in (ö.720) direktifleriyle başlamıştır. Bunların bir bölümü kimya ve astrolojiyle ilgili tercümelerden oluşmaktadır. Sonraki asırlar Yunan, Hint, Mısır medeniyeti gibi dünyanın her köşesinden eserler, taassuptan uzak bir şekilde tercüme edilerek tevarüs edilmiştir. Bu durum onların dinlerine ve benliklerine yönelik derin özgüvenlerinden de kaynaklanmaktadır. Tevarüs edilen insanlığın ilmî mirasına yönelik yaklaşımlarında da aynı hoşgörüyü göstermişlerdir.[48] Bilim tarihi incelendiğinde görülmektedir ki İslâm dini, bilimsel araştırmaları teşvik etmiş

---

[46] Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 183.

[47] "Öyle görünüyor ki bizler, henüz aydınlatılmasını istediğimiz birçok soruda gerçeği bulmak imkânına sahip değiliz. Bununla beraber biz bugün ulaşabildiğimizi ortaya koymaktan kaçınamayız. Ama şu da gözden kaçırılmamalıdır ki, gelecekte ortaya çıkacak yeni koşullar bugün bize nasip olmayan çözümlere ulaşmayı sağlayabilir." İbn Rüşd, Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2023), 183.din

[48] Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1/4-5.

ve Müslümanlar bilim tarihine büyük katkılarda bulunmuşlardır. İslâm, Müslümanları Renan'ın iddiasının tam aksine ufuklarını genişleterek ilme yönelik merak ve arzularını artırmıştır. İnsanlık tarihi Müslümanların bilim tarihine altın harflerle yazılacak eserleriyle doludur.

4. NAMIK KEMAL ve RENAN MÜDÂFAANÂMESÎ

Namık Kemal (ö.1888), Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış öncesi son dönemlerinde yaşayan, edip, şair, gazeteci, siyasetçi ve tarihçi sıfatlarıyla anılan çok yönlü bir mütefekkirdir. Tanzimat Döneminin öne çıkan isimlerinden olan Namık Kemal, Osmanlı'nın derin dönüşüm ve krizler geçirdiği bir dönemde, kimileri tarafından Batı düşüncesinin genellikle bir referans noktası olduğu, ancak kimilerince de Osmanlı'nın geleneksel yapısı ve kimliğiyle çatışan bir tehdit unsuru olarak da algılandığı bir çağın çocuğudur. Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasındaki gerilimin arttığı ve giderek derinleşen problemlerin siyasi ve ekonomik alandan çıkıp, tahakküme varan bir söylem eşiğinde kendisine, kültürel ve entelektüel bir alanda kuvvetli bir zemin bulmuştur. Kemal'in Batı medeniyetine dair eleştirel ve çözümleyici tavrı, onun modernleşme ve hürriyet anlayışının temellerini attığı gibi, Osmanlı toplumunun ve aydınlarının Batı'ya yönelik yaklaşımını da şekillendirmiştir. Bu noktada Namık Kemal, kültürel ve entelektüel mücadelede iki kutup arasındaki etkileşimlerin yerini belirlemek adına önemli bir figürdür.[49]

Namık Kemal'in Renan Müdâfaanâmesi; Ernest Renan'ın Batı'yı merkeze alıp üstün tutan, Doğu'yu ise bir "öteki" olarak dışlayan ideolojik görüşleri açısından, İslâm'a ve bu dinin müntesipleri olan Müslümanlara yönelik hücumlarına karşı yazılmış, bir karşı duruş ve direniş olarak da okunabilen kıymetli bir reddiyedir. Çalışmamızda Namık Kemal'in Renan'ın İslâm'a yönelik eleştirilerine nasıl cevap verdiği ve ne şekilde

---

[49] Ömer Faruk Akün, "Kemal, Namık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/375-377.

yorumladığı, ayrıca Osmanlı toplumunun modernleşme sürecindeki kimlik arayışına nasıl katkı sağladığı da ele alınacaktır. Kanaatimizce Namık Kemal'in Renan Müdâfaanâmesi, yalnızca bir reddiye değil, aynı zamanda Batı ile Doğu arasındaki ideolojik çatışmaları anlamamıza yardımcı olan derinlikli bir apolojik metin olarak değerlendirilmelidir.

Ernest Renan, İslâm ve Bilim konulu konferansını Fransa'da 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde vermişti ve aynı gün konferans metni Fransa'nın öne çıkan haftalık gazetelerinden Journal des Debats'ta yayınlanmıştı. O sırada Namık Kemal Midilli'de bulunuyordu ve Mutasarrıf olarak görev yapıyordu.[50] Midilli'de bir çeşit ıslahat programı hazırlayan Namık Kemal, adalarda Türk nüfusunun artmasını ve milli şuurun yerleştirilmesi adına çalışmalar da yapıyordu. Midilli'ye yaptırdığı yirmiye yakın ilk mektep de onun Türk çocuklarının cehaletten kurtarılması adına gerçekleştirdiği faaliyetlerden yalnızca birisidir.[51]

Renan'ın konferansının yankıları kısa sürede devrin gazeteleri yoluyla başta İstanbul olmak üzere İslâm dünyasında hayli ses getirmişti. Namık Kemal, konferans metnini risale şeklinde basılmış küçük bir kitapçıktan okumuştu. Renan'ın nutkunun Osmanlı aydınlarındaki yankılarına dair bir işaret olmak üzere Namık Kemal Müdafâanâmesi'nin başında şöyle demektedir:

> Fransız yazarlardan Bay Ernest Renan'ın "İslâm ve Bilim" konusunda verdiği ve daha sonra aynı adla kaleme aldığı konferans, uzun zamandan beri gazetelere konu ve malzeme olmaktadır. Bu konferans metni

[50] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 41.

[51] Akün, "Kemal, Namık", 32/370.

> henüz elime geçti. Metin her ne kadar kısa olsa da içindeki yanlışlıklarını ortaya koymak, birkaç yüz cilt kitap yazmayı gerekli kılacak kadar ödemlidir.[52]

Evet, Namık Kemal'in ifade ettiği gibi Renan'ın metni elimizdeki nüsha dikkate alınırsa topu topu on beş sayfadır.[53] Ancak içeriğindeki iddiaların ve ithamların izalesi fevkalade mühimdir. O Renan'ın konferansının kısalığıyla içerisindeki hata ve yanlış bilgilerin bolluğu arasında mukayese yapmakta ve ironik bir dille Renan'ı eleştirmektedir: *"Bay Renan'ın konuşmalarını içeren kitapçığını görmeden önce bu kadar az söze o kadar yanlışın sığabileceğini sanmazdım."*[54] Namık Kemal'in reddiyesini hangi ruh haleti içerisinde kaleme aldığına dair elimizde bazı belgeler bulunmaktadır. Bu belgeleri, Namık Kemal'in şahsi mektuplarını büyük bir özveriyle toplayıp yayınlayan Fevziye Abdullah Tansel'e borçluyuz. Renan Müdâfaanâmesi ile ilgili mektupları Namık Kemal'in 1883 yılında, farklı tarihlerde biri babası Mustafa Âsım Efendi'ye, beşi ise damadı Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı altı mektubu, Midilli Mektupları başlığı altında buluyoruz. İlk mektubun tarihi 7 Temmuz 1883, Namık Kemal, damadı Menemenli Rıfat Bey'e yazıyor: *"…Renan'ın cevâbı Ramazan ayı içinde başlanacak değil miydi ya? Başladım. Endülüs tarihi ile İbn Halliqân isterim. Mithad'ın Müdafaasını göndersen fena olmaz."*[55]

Namık Kemal, Renan'ın konferansının 29 Mart olduğu hesaba katıldığında (Ramazan ayı da dikkate alındığında) ortalama üç ay sonra reddiyesini kaleme almaya başlıyor.[56]

---

[52] Kemal, "Renan Savunması", 41.

[53] Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 151-166.

[54] Kemal, "Renan Savunması", 48.

[55] Namık Kemal, *Mektuplar III*, çev. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973), 299.

[56] Ensar Hacısüleymanoğlu, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Ernest Renan'ın İddiaları ve Dinî Temeller Açısından Tahlili (Namık Kemal Örneği)* (Ordu:

Damadından reddiyesini temellendirmek adına üç adet kitap istiyor. Bunlardan biri Ahmet Mithat Efendi'nin (ö.1912), Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerine karşı Müslümanları uyarmak ve aydınlatmak amacıyla kaleme aldığı iki ciltlik meşhur *Müdafaa* isimli eseridir. Namık Kemal'in onu referans göstermesi gayet manidardır. Ahmet Mithat Efendi kitabında yalnız Hristiyanlık eleştirisi yapmakla kalmamış, pozitivistlerin batı merkezli terakki algısını da eleştirmiştir. Ayrıca o, eserinin mukaddimesinde Ernest Renan'dan şöyle bahsetmiştir: "*Şimdilerde ezcümle Mösyö Renan gibi Avrupa mahafil-i ilmiyesinde bile İslâmiyet'i enva-ı iftiharalar ile tahkir edenlere karşı bir müdafaa olmak üzere eser-i mezkûrun bu defa neşrine lüzum görünmüştür.*"[57]

Renan'a karşı reddiye yapanlardan birisi de Kazan tatarlarından ve dirayetli ulemasından müderris Atâullah Bâyezidof (ö.1911)'tur. Kendisi Petersburg'da elli yıl imamlık yapmış olup Renan'a karşı 1883 yılında Rusça olarak yazdığı ve Petersburg'da bastırdığı kitabına *Redd-i Renan* adını vermiştir.[58] İlgili risalesini ve konuyla bağlantılı olan bir diğer eseri olan *İslâmiyetin Maarife Taalluku* isimli çalışmasını Ahmet Mithat Efendi'ye de göndermiştir. İstanbul'da Madam Gülnar Delebedof (Madam Olga de Lebedeva) ve Tercüman-ı Hakikat Gazetesi yazarlarından Ahmed Cevdet tarafından itinayla Türkçe'ye tercüme edilen eserler gerek İslam-Bilim ilişkisi gerekse Renan eleştirileri bağlamında büyük öneme sahiptir.[59]

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 84.

57 Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 1/25.

58 Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 48.

59 Ramazan Yıldırım, "İslâm ve Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017), 77-78.

Atâullah Bâyezidof'un Redd-i Renan isimli kitabı daha sonra Osmanlıca çevirisinden sadeleştirilerek İslâm ve Medeniyet adıyla yeniden yayınlanmıştır.[60] Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi ve Atâullah Bâyezidof, Renan'ın konferansındaki ağır ithamlarına karşı gereken ilmî cevapların verilmesi noktasında birleşerek İslâmi bir duyarlılıkla yazdıkları reddiyelerle bir müdafaa hattı kurmuş gözükmektedir. Günümüzde İslâm'a hücum eden çeşitli odaklara karşı yukarıdaki üç ismin gösterdiği duyarlılık içinde, dünyanın farklı bölgelerinden insanlarla irtibat kurarak, İslâm birliği şuuru doğrultusunda birlikte hareket etmenin önemine dikkat çekiyoruz.

Namık Kemal, Batı kültürüne son derece hâkim olan bir kimse olarak yurtdışı seyahatlerinde, İngiltere, Fransa, Brüksel ve Viyana'daki gözlem ve deneyimleriyle bu kültürü Osmanlıyla mukayese etmek suretiyle bizzat yaşayarak tanımıştır.[61] Nitekim o Renan Müdâfaanâmesinde Paris'te bir dil dersinde yaşadığı bir anısından ve gözlemlerinden de bahsetmektedir.[62] Kemal, terakki ederek ilerlemenin gerekliliğine ve bu bağlamda medeniyetin önemine vurgu yaptığı gibi, insanlığın bilgi birikiminden her daim istifade edilmesi gerektiğini de savunmaktadır. Kemal'e göre ilim nereden hangi toplumdan gelirse gelsin ona sırt dönülmemelidir. Namık Kemal bir aydın olarak ilme gereken hürmeti ve özenin gösterilmesini sürekli vurgulayan bir düşünürdür. Nitekim Namık Kemal'e göre medeniyet hürriyet kaynağıdır ve medenileşemeyen kavimler medenilere karşı hürriyetlerini de koruyamazlar. Bu bağlamda Kemal, sosyal hayatın cehalete karşı ıslah edilme-

---

[60] Atâullah Bâyezidof, *İslâm ve Medeniyet*, çev. İbrahim Ural (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005).

[61] Akün, "Kemal, Namık", 32/367.

[62] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Millî Kültür Yayınları, 1962), 18.

sini ve tembellik ve ataletten uzaklaşılarak eğitim yoluyla millete hizmet edilmelidir.[63] O İslâm ve Osmanlı tarihine medeniyet meselesi perspektifinden yaklaşarak Osmanlı aydınlarına problemlere karşı yeni bir açılım getirmiştir.[64]

Kemal, Renan gibi pozitivistlerin dünya görüşünün, Doğu toplumlarına yönelik özellikle Müslümanlara karşı öne sürdükleri keskin yargıların, hangi paradigmalar altında şekillendiğinin bilincindeydi. O, Batı medeniyetine karşı aşağılık kompleksi ile yaklaşmadığı gibi onda milletine ve dinine bağlılığından ötürü büyük bir özgüven gözükmektedir. Nitekim o reddiyesini de bu özgüvenle kaleme almıştır. Bu şuuru babası Mustafa Âsım Efendi'ye hitaben yazdığı 20 Temmuz 1883 tarihli mektuptan okuyabilmekteyiz:

> Fransa'nın en meşhur müelliflerinden vaktiyle Terceme-i Hâl-i İsa namıyla bir kitap yazıp da kendini papasların nefrînine mazhar eden Ernest Renan, İslâmiyet'in maârife mâni olduğuna dâir bir hutbe irâd etmiş; risâle şeklinde de basılmış. Bihevli"llahi Teâla ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hattâ kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum.[65]

Evet, Namık Kemal'in Müdafaanamesinde, Renan'ın iddialarını gönlünce tepelemek adına büyük gayret sarf ettiği gözükmektedir. Namık Kemal, Renan'ın konferansında ifade

---

[63] Namık Kemal düşüncelerini bir çağrı suretinde ifade etmiştir: "Ey ihvan-ı vatan, nice bu hâb-ı tenperestâne?... İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım… Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım." Emine Yiğit, *Modernite Eleştirisi ve Namık Kemal'in Dini ve Siyasi Görüşleri* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 40-41.

[64] Akün, "Kemal, Namık", 32/375.

[65] Kemal, *Mektuplar III*, 299-300.

ettiği iddiaların zayıflığından ve tarihi gerçeklere aykırılığından o kadar emindir ki yalnızca konferans metninde birbiriyle çelişen düşünceler eliyle bile muhatap çürütülebilecektir. Nitekim o kitabında Renan'ın İslam medeniyetindeki bilimsel gelişmelere ve ilerlemelere dair teslim etmiş olduğu söylemlerinden de faydalanmıştır. Kemal, babasına yazdığı mektupta ifade ettiği gibi savunmasını samimi bir Müslüman olarak ancak ibadet şuuruyla ve Rabbinin rızasını kazanmak gayesiyle kaleme almıştır: "…*Şimdi büyük bir ibadet ile meşgulüm ancak bendenizin elinden gelecek bir ibadet.*"[66]

Nâmık Kemal, *Renan Müdafaanâmesi*'ni 1883 yılında Renan'ın konferansına müteakip çok yakın bir zamanda, yaklaşık iki ay içinde tamamlamıştır. İki ay da tahsisine zaman ayırmıştır. Eser Namık Kemal'in sağlığında bir türlü basılamamıştır. Kitap halinde ise ancak 1910 yılında Ahmet Rıza Bey tarafından, elli altı sayfalık bir risale şeklinde Mahmut Bey matbaasında bastırılmıştır.[67] Dücane Cündioğlu ise kitabın ilk baskısının 1908 yılı olduğunu bildirmektedir.[68] Kitabın Latin harfleriyle yapılmış ikinci baskısı ise M.Fuad Köprülü tarafından 1962 yılında yapılmıştır.[69]Faruk Bilici bize bu döneme dair önemli bir bilgi vermektedir. Namık Kemal reddiyesini Midilli'de hapishanede iken kaleme almıştır.[70] Namık Kemal'in ne zorlu şartlar altında savunmasını yazdığı anlamakta güçlük çekmeyiz. Hapishanedeki zorlukların ve yaşadığı ıstırapların yanında kitabı için istediği kitaplardan

---

66 Kemal, *Mektuplar III*, 299.

67 Hacısüleymanoğlu, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Ernest Renan'ın İddiaları ve Dinî Temeller Açısından Tahlili (Namık Kemal Örneği)*, 80.

68 Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 43.

69 Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*.

70 Bilici, "Renan, Ernest", 34/570.

da mahrum bir şekilde beklemektedir. Damadından ve dostlarından talep ettiği kitapların kendisine ulaştırılmamasından ve dahi kayıtsızlıktan yakınmaktadır ancak Renan'a karşı mücadele etmekten de geri durmamaktadır: 21 Temmuz 1883 Menemenli Rıfat Bey'e. *"Gelelim cevab'a. Merkez havalesine imkân yok. Kitap meselesi olmazsa ne yapalım. Ibnı Hallıqân'ı Hüseyin'in evinden bulurum. Ernest Renan'ın cevabı, Ramazan nihayetine kadar biter; huzura takdim edeceğim. Me'mul ederim kitapların hepsine ruhsat alırım."*[71]

Ancak işler Namık Kemal'in arzu ettiği gibi gitmeyecektir. Ne Avrupa'dan talep ettiği kitaplar ne yakın çevresinden istediği kitaplar bir türlü gelmeyecektir. İleride Renan Müdafaası'nı II. Abdülhamid'e sunmaktan da vazgeçecektir. Hükümetten umduğu hassasiyeti de bulamamıştır ve onun bu mücadelesinde de gereken özen ve dikkat gösterilmemiştir. Namık Kemal, siyasi baskılardan ve kayıtsızlıktan bezmiş halde olsa da reddiyesini büyük bir sabırla tamamlayacaktır: 1 Eylül 1883, Menemenli Rıfat Bey'e *"Renan Müdafaası bitti; fakat bir tarafa gitmedi. Tahsisi güç, şakaya gelir şeylerden değil; Hacı İbrahim Ağa ile bahis etmeğe benzemez."*[72]

Namık Kemal şiirlerindeki titizliği fikir eserlerinde de gösteren biriydi. Tahsis edilecek bölümlerin ve kitabındaki eksik gördüğü yanların izale edilmeden eserinin bastırılmasını istemiyordu. Bu tavır onun işine dört elle sarılan titizliğinden, mükemmeliyetçi ruh halinden kaynaklanıyordu. Reddiyesine destekleyecek kitaplar eliyle savunmasının gücünün ve tesirinin artacağını düşünüyordu. Ancak arzu ettiği kitaplar kendisine yine bir türlü temin edilmeyecektir: 15 Eylül 1883, Menemenli Rıfat Bey'e *"Renan'ın Müdafaası hâlâ tahsis olunup da*

---

[71] Kemal, *Mektuplar III*, 309.

[72] Kemal, *Mektuplar III*, 317.

gitmedi. Avrupa'dan birkaç kitap ısmarladım, gelmedi. Lâzım idi; onlardan sarf-ı nazar etmek de kabildir. Hele gel de konuşuruz."[73]

Hürriyet Şairi, yaşadığı yoğun baskılar ve sıkıntılı süreçler altında fikri alanda mücadele etmekten çekinmeyen Namık Kemal, Renan'a reddiyesini yazmıştır yazmasına ama devrin ortamının kayıtsızlığından ve siyasi çalkantılar arasında hırpalanmaktan yorgun ve kızgındır. Eserini bastırmamaya karar vermiştir, hatta çalışmasını beğenmediğini de ifade etmiştir. Kanaatimizce eserini beğenmemesinin temel sebebi; kitabındaki birkaç bilgi hatası olması ve çalışma ortamındaki sıkıntılardan, imkânsızlıktan kaynaklanan eksikliklerden ötürüdür. Biz onun çalışmasını memnuniyetle karşılıyoruz. Reddiyenin bütünsel bir tavırla yazılış şartları dikkate alınarak adil bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı mektubundaki tavrından, birçok alanda yaktığı mücadele ateşine yönelik kayıtsızlığın hüznünü ve hayal kırıklığını, devrin çalkantılı ortamına karşı öfkesini de okuyabilmekteyiz. Biz bu noktada onun namına gıyaben soruyoruz: Asil Türk gençliği, onun yaktığı meşaleye karşı ne ana dek kayıtsız kalacaktır?

6 Kasım 1883 Menemenli Rıfat Bey'e.

> Renan'ın Müdafaasını beğenmedim; bastırmasam desem beğenir misin? Vallahi o dereceye geldim, al senin olsun, kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım! Siz efendilerimiz, öteki ile beriki ile sidik yarışına çıkacak diye, ben mi ta'ciz olup duracağım? Dur, ben sana Renan'dan falandan daha güzel haber vereyim; galiba biz duacınıza yine küçücük bir torun yahud hafide ümidleri görünmeye başladı.[74]

---

[73] Kemal, *Mektuplar III*, 330.

[74] Kemal, *Mektuplar III*, 348.

Namık Kemal savunmasının başlangıcında İslâm'ın bilimi teşvik ettiğini ifade ederek Renan'ın en temel tezini ta baştan reddetmektedir. Bunun yanında o Midilli'de yanında yeterli miktarda kaynak kitap olmadığından üzüntü duymaktadır, ancak Renan'ın kendi iddialarının kendisini çürüttüğünü ve birbiriyle çeliştiğini düşündüğü ifadelerinden hayli memnun gözükmektedir:

> İslâm bırakın bilime engel olmayı, tersine bilimi teşvik eden yegâne dindir. Bunu ispatlamak için yanımda yeteri kadar kitap bulunmadığına üzgünüm. Ancak konferans sahibi, kendi tezinin batıl olduğuna yine kendi söylemlerinden o kadar delil toplamış ki, bu cevabı yazabilmek için başka kitaplardan kaynak ve delil göstermeye gerek kalmamıştır.[75]

Renan'ın biyografisinden onun hayatının belli başlı merhalelerini ve düşüncesinin gelişim çizgisini özlü bir şekilde anlatan Namık Kemal, Renan'ın İslâm'a yaklaşımında önyargılı ve sığ bir şekilde davrandığına temas etmektedir. Ona göre Renan, Avrupa'da papazlar ve engizisyon eliyle başlarına gelen her çirkinliği tenkit ede ede her kötülüğü dinin tesirine yükleyen inkârcılardan birisidir. Renan'ın hücum ettiği İslâm dinine karşı da yeterli donanımı ve yetkinliği bulunmamaktadır. Hatta Kemal Renan'ın dine karşı cehalet içinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu iddiası yadırganmamalıdır. Çünkü Doğu bilimlerinde eğitim almış birçok Avrupalı müsteşrik de söz konusu İslâm olduğunda meselelere aynı sığlıkta yaklaşmışlar ve cehaletlerini gösteren gerçek dışı beyanlarda bulunmuşlardır. Nitekim onlar önyargıyla ve kişisel deneyimlerinin etkisiyle dine yönelik mesafelerini derinleştirmişlerdir. Bu bağlamda Namık Kemal, Osmanlı Tarihi

---

[75] Kemal, "Renan Savunması", 41.

yazarı Hammer'ı ve onun tarihinde din alanında verdiği bazı bilgileri örnek vermektedir. Ona göre Avrupa müsteşriklerinin çoğu Şark'ı da hakkıyla tanımamaktadır.[76] Bu bağlamda Renan, İslâm'ı yakından tanıma noktasında derin bir cehalet içinde olan araştırmacılardan sadece birisidir. Kilisenin derin tahakkümünü çekmiş olan ve bu dinden bağını koparmış ve İslâm dinine de aynı sertlikte saldıran inkârcı bir kimseden nasıl nesnel bir tutum beklenilecektir? Onlar zaten ta baştan dine bakışlarında kalın duvarlarla örülü bir zeminde meseleyi ele almaktadırlar.

> İnanmayanlara gelince, Batı dil ve coğrafyasında dinle ilgilenmeyenlerin hemen tamamı, bütün dinlere, insan düşüncesinin en ağır esaret zinciri, aynı zamanda bilimin gelişmesine en güçlü engeli teşkil ettiği gözüyle bakarlar. İşte bu düşüncenin yayılmasından dolayıdır ki, onların İslâm Dini hakkında yaptıkları araştırmalarda, aynen papazlar gibi, ellerine geçen her kitapta, itiraz edebilecek yer aramaktadır… Bay Renan'ın da, İslâmî meselelerde, bu sebeplere mağlup olan yanlış bilgi ve eksik araştırma sahiplerinden olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.[77]

Kemal'in yorumlamasına göre Renan, ispata muhtaç soyut iddialarına geçerli deliller ileri sürememekte olduğu gibi kendisinden delil isteyenlere bir nevi "Ben söylüyorum ya!" kabilinden bir tavır içine girmektedir. O okuyucularını, muhatapların Avrupalı olmalarına ve onların şöhretlerine aldanmamaları gerektiğini ve Renan'ın iddialarının derinlemesine sorgulanması noktasında Müslümanları uyarmaktadır.[78] Hatırlanacağı üzere Renan konferansında, hakiki bir Müslüma-

---

[76] Kemal, "Renan Savunması", 41-44.

[77] Kemal, "Renan Savunması", 45,48.

[78] Kemal, "Renan Savunması", 49.

nın kafasının dar bir demir çember ile bilime mutlak surette kapalı olduğunu iddia etmişti. Ona göre İslâm ile bilim tam bir çatışma halinde olup kişiyi bilimden uzaklaştırarak terakkisine mani olmaktadır.[79] Namık Kemal bu iddianın çürütülmesine büyük önem vermektedir. Savunmasında tabiat ve pozitif bilimlerle meşgul olan Müslümanların halkın birçoğundan daha fazla dinlerine sadakatle bağlı olduklarını, ayrıca mensup oldukları dinin onların bilimsel araştırmalarına kuvvet verdiğini ve ilmi teşvik ettiğini dile getirmektedir. Ona göre Müslümanlar dini bakımdan da ilim öğrenmekle yükümlüdürler. İslâm düşüncesindeki ilim anlayışı ile Batı düşüncesindeki ilim tasavvurunun farklılık içermesi neticeyi değiştirmeyecektir. Zira İslâm dünyasındaki ilim anlayışı dünya ve ahireti birlikte kapsayan bir genişlik içermektedir. Bu bağlamda Namık Kemal, Kur'ân ayetlerinden delil getirmek suretiyle iddiasını temellendirmekte ve Müslümanların hangi ruh haliyle bilime yaklaştıklarına dair misaller vermektedir:

> Eğer İslâm bilime hor gözle bakmış olsaydı, Müslümanlar arasında hiçbir bilgin çıkmazdı. Bay Ernest Renan gittikçe tuhaflaşıyor, dikkat buyurulsun… Matematik ve doğa bilimleriyle uğraşan Müslümanların, o bilimlerle ilgili konularda:
> "Güneşin kendi yörüngesinde gitmesi…" "…bulutlardan da su indirdik…" "Sizleri çift olarak yarattık," gibi âyetlerde açık deliller görerek imanları bir kat daha kuvvetlenir.[80]

İslâm dini, Müslümanı bilimden ve tabiatı araştırmaktan uzaklaştırmadığı gibi bilakis onu evrendeki Allah'ın yarattığı düzen ve hikmetlere tefekkür ile bakmaya çağırır. Onu yara-

---

[79] Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 152.

[80] Kemal, "Renan Savunması", 50,52.

tıcısına imana çağırdığı gibi Allah'ın eseri olan âlemin her bir unsuruna karşı da hassas davranmayı salık verir. İslâm dini insana ancak iyiliği emretmekte kötülüğü ise yasaklamaktadır. Müslümanların eğitim ve öğretim gördükleri yerlerde birçok maddi mahrumiyet yaşadıkları halde farklı din ve inançtaki öğrencilerden daha başarılı olduğuna dair yüzlerce misal verilebilir. Bu da onların inançlarının eğitim hayatlarına olumsuz tesir etmediğinin göstergesidir. Renan gerçeklikten kopuk iddialarına delil getirmediği gibi kendisine sunulan delilleri kabul etmemek gibi bir tartışma yöntemine sahiptir. Renan'ın meseleye yaklaşımında gerçeğin peşinde olma gibi bir kaygısı bulunmamaktadır.[81]

Namık Kemal, vahyin tabiata dair yaklaşımının insanı ilme teşvik ettiğini düşünmektedir. Renan'ın bilim ile Müslüman arasında keskin çatışma görmesi Kemal'e göre onun sığlığının ve bu alandaki cehaletine delalet etmektedir. Yine Kemal'ın diliyle Renan'ın saçmalık seviyesindeki iddiaları tarihsel gerçeklere aykırıdır. Tarih Müslümanlığından şüphe olmayan bilginlerle doludur. Müslümanların bilim ve sanata önem vermelerinin dini sebeplerinden birisi de Allah'ın ve peygamberinin emirlerine itaat ettikleri sürece ahirette yaptıkları güzel amellerin mükâfatını alacaklarına iman etmeleridir.[82]

> Bay Renan, Ebû'l Abbas Seffâh ile Ebû Ca'fer Mansûr'un da tam inanmadıklarını iddia ediyor. Zira makalesinin hemen her paragrafından, İslâm'a inanmış bir kimsenin bilim âşığı olmasına zihninde bir türlü ihtimal vermediği anlaşılıyor. Kur'ân-ı Kerim'de:
> "Allah hikmeti kime dilerse verir."

---

81 Kemal, "Renan Savunması", 50.

82 Hacısüleymanoğlu, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Ernest Renan'ın İddiaları ve Dinî Temeller Açısından Tahlili (Namık Kemal Örneği)*, 107.

> "And olsun ki biz Lokman'a hikmet verdik."
> "Allah içinizden, iman etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini artırır."
> "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenlerle bir olur mu?"
> "Ey Rabbim, benim imanımı artır de!" gibi nice âyetler ve güvenilir kaynaklarda;
> "Alimler peygamberlerin vârisleridir."
> "Bir alimin ölümü âlemin ölümü gibidir."
> "Beşikten mezara kadar ilim taleb ediniz."
> "Çin de de olsa ilim talep ediniz."
> Bunca hadis-i şerifler mevcuttur ki; bunların hepsi, dinen âlimin şerefine, her Müslümanın ilim öğrenmekle ve hikmetle mükellef olduğuna kesin delildir. Hal böyle iken, inandığı din tarafından ilim ve hikmet öğrenmekle emredilmiş bir milletin bireylerinin dinî emirlerden uzaklaşmadıkça bilim ve hikmete meylet-meyeceğini iddia etmek, karanlığın kalkmasını güneşin batmasına bağlamak kadar safsatası apaçık bir maskaralık değil midir?[83]

Kemal'in düşüncesinde bilim, maddi menfaat elde etmek, kudret ve makam sahibi olmak için yapılmamalıdır. Bilim manevi emeller uğruna yapılırsa büyük kıymet ifade edecektir. Nitekim insanlığa hizmet için ilim yolunda ömürlerini tüketen nice kimseler gelip geçmiştir. İslâm ilmin kıymetini artırmakta ve insanın önüne manevi emeller koymak suretiyle motive ederek kişiyi bilime ve hikmete teşvik etmektedir. "Bilim öyle bir dilberdir ki; tutkunları sırf ona kavuşabilmek için ömürlerini tüketirler."[84] Namık Kemal'e göre Renan, bir pozitivist olarak bu türde bir bilim tasavvurunu idrak etmekten çok uzakta durmaktadır.

---

[83] Kemal, "Renan Savunması", 59-60.

[84] Kemal, "Renan Savunması", 52.

Namık Kemal, Renan'ın konferansında çizdiği tabloya karşı çıkarak, bilimler gelişmelerin oluşumunda, Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasında gerçekleşen karşılıklı etkileşimlere ve katkı sürecine dikkat çekmektedir. O, insanlığın ilmî birikimine çift kutuplu olarak değil, bütünsel bir perspektifle yaklaşılması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim Renan'ın düşünceleri bilimsel bir tavrı da yansıtmamaktadır. Çünkü o dünyanın büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman toplumunun her ferdinin başında onun düşünmesini ve ilerlemesini engelleyen demirden bir çember tahayyül etmektedir. Renan nutkunda insana özü gereği hürmet etme hoşgörüsünden yoksun, saldırgan bir tutum sergilemektedir. Bu dışlayışı hakarete varan sığ tavrın bilimsel yöntemlerle uzaktan yakından bir ilişkisi yoktur. Namık Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarının öncüsü olarak, Batı düşüncesini dışlamamakta ve ona büyük bir kıymet vermektedir. Müslümanların taassuptan uzak durmasına ve ilim nereden gelirse gelsin bilimden istifade etmesini vurgulamaktadır. O, Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek yerine, her iki medeniyetin de birbirine katkı sağladığı ve karşılıklı bir etkileşim içinde geliştiği görüşünü benimsemiştir. Kemal'in eleştirilerinin merkezinde Batı'nın yalnızca kendi içsel gelişimiyle değil aynı zamanda Doğu'nun kültürel ve bilimsel mirasından faydalandığı düşüncesi yer almaktadır. Namık Kemal, bilimin önemine sürekli vurgu yapan ve bu alanda şöhret edinen bir kimse olarak tanınan Renan'a bu derece saldırgan ve sığ bir tavrı yakıştıramamaktadır. *"İslâm'ın bilime engel olduğunu tutturup da bununla Avrupalıları bilime teşvik için araç yapmak istiyorsa, o kadar ters bir başlangıçtan bu gayeyi araştırmak, bilim ve irfanıyla şöhret bulmuş bir kişiye hiç de yakışır şeylerden değildir."*[85]

---

[85] Kemal, "Renan Savunması", 81-82.

Renan nutkunda Müslümanların diğer din mensuplarına karşı küçümseyici bir tavra sahip olduğunu ve onu hoşgörüden uzaklaştırarak taassuba sevk ettiğini iddia etmişti. Ona göre Müslüman hakikate inanç yoluyla sahip olmanın gururuyla hareket eder. Renan'ın diliyle "bu çılgın gurur" Müslümanın Allah'a derinden teslimiyeti ile birleşerek her şeyin sebebini doğrudan Tanrı'nın kudretine ve nasip etmesine bağlamaktadır. Bu itikadın sonucunda Renan'a göre her Müslüman öğrenime ve bilime karşı derin bir hoşgörüsüzlük sergilemektedir. Ayrıca ona göre bu itikat, Müslümanların milli benliklerinin din tarafından kuşatılıp eritilmesine ve ırk bilincinin kaybolmasına yol açmaktadır. Bir kimse Müslüman olunca artık o Berberi, Sudanlı, Mısırlı değildir, onlar yalnızca Müslümandırlar.[86] Namık Kemal bu iddiaya karşı meselelere çeşitli yönlerden yaklaşmaktadır. Öncelikle Müslümanın kendi dinini diğer dinlerden üstün görmesi yalnızca bu dine mi mahsustur? Bir Hıristiyan, Yahudi veyahut bir ateşperest ve putperest de olsa kendi dini inancını dünya üzerindeki bütün dinlerden daha üstün gözüyle bakmaktadır. Bu beklenen bir durumdur. Müslüman bu noktada ne yapacaktır kendi dinini putperestliğe veyahut ateşperestle eşit mi tutacaktır? Bütün dinler ve din mensupları kendi dininin hak olduğunu iddia etmektedir. Müslümanın İslâm'ı hak din olarak görmesi ve diğer bütün dinler nazarında onu yüceltmesi yadırganmaması gereken bir durumdur. *"Eliyle yaptığı puta kendisini yarattığını sanarak tapanların bâtıl olan inançlarına ise; Müslümanlar da, Hristiyanlarda, Yahudiler de, dinsizler de yalnız hakaretle değil, doğal olarak alaycı bir gözle bakarlar."*[87] İslâm'ın ve Müslümanın Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe olan tavrına gelince Namık

[86] Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 153.

[87] Kemal, "Renan Savunması", 51.

Kemal, öncelikle dinimize göre Hristiyanlık ve Yahudiliğin ehl-i kitap olarak kabul edildiğini ve hükmü kalkmış dinler sınıfında değerlendirildiğini belirtmektedir. Nitekim bir Müslüman Hz. Musa ve Hz. İsa'yı reddetmemekte ve onlara büyük saygı ve hürmet besleyerek her birini ve ayet ve hadislerle bildirilen bütün peygamberlerine, Allah'ın kulu ve elçisi gözüyle bakmaktadır. Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya Allah'ın kulu ve elçisi olarak iman etmeyen bir kimse Müslümanlık dairesinden çıkmış kabul edilmektedir. Zira peygamberlere iman imanın şartlarındandır. Bu durumda Müslümanlar Hristiyanlığa ve Yahudiliğe onların İslâm'a karşı tavrından daha hoşgörülü olarak bakmaktadır. Çünkü Yahudi ve Hristiyanlar Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemektedir. İşin temeli incelendiğinde durum bu olduğuna göre Namık Kemal sormaktadır: *"Hiçbir dine mensup olmayan Bay Renan için, Hıristiyan ve Yahudilerin İslâm'ın Hıristiyanlığı ve Yahudiliği hükmü kalkmış din olarak görmesi acaba niçin saldırı sebebi olabiliyor?"*[88]

İslâm'ın insanların milli benliklerini öldürdüğü iddiasına gelince Namık Kemal, Renan'ın iddiasına iki açıdan yaklaşmaktadır: Birincisi İslâm'ı kabul etmiş bütün toplumlar milliyetlerini korumuşlar ve öz benliklerini yitirmemişlerdir. Renan'ın iddiasını tarihsel gerçekliklere aykırıdır. İkincisi İslâm milliyeti değil, insanlar arasında fitne ve fesat çıkaran ve toplumsal huzuru bozup insan onurunu hiçe sayan ırkçılığı yasaklamıştır. Nitekim bu İslâm'ın üstün meziyetlerinden birisidir. Eleştiri değil iftihar sebebidir. Bir Müslümanın dinini ırkının üstünde tuttuğu iddiası ise doğrudur. İslâm sıfatını bir Müslüman, Çerkez, Afgan, Türk vesaire olsun fark etmez hepsinin üstünde tutmaktadır. Bu tavır birçok ırktan ve mil-

88 Kemal, "Renan Savunması", 51.

letten insanı aynı dava aynı inanç merkezinde toplamakta ve üstünlüğü ancak takvada aramaktadır. Namık Kemal'e göre Renan İslâm'ın üstünlüklerini görememekte olduğunu gibi takdir edilmesi gereken şeyleri de kusur olarak algılamakta ve meseleleri çarpıtarak saçmalamaktadır.[89] Namık Kemal bu noktada Renan'ın tavrını yadırgayarak sorgulamaktadır. *"Konferansı veren zata şurasını soralım: İslâm birçok milletlerin yok oluşuna sebep olup da, insanların kaynaşmasını engelleyen şeylerden birini (ırkçılığın yasaklanması), imkân derecesinde, azaltmış olsaydı, ince bir düşünceyle takdir olunamayacak bir durum mu ortaya çıkardı?... İslâm'ın bilim alanındaki etkileri kadar önemli bir mesele bu türlü delillerle mi halledilecek!"*[90]

İslâm medeniyeti, Orta Çağ'da Batı'dan önce büyük bilimsel başarılar elde etmiştir ve bu başarılar Batı'daki Rönesans'ın temellerini oluşturmuştur. Namık Kemal'e göre İslâm medeniyetinin özellikle Abbâsîler döneminde, astronomi, matematik, tıp ve felsefe gibi alanlarda Müslüman bilim insanları eliyle önemli ilerlemeler kaydettiği ve Batı'daki Rönesans'ın şekillenmesinde etkili olduğu gerçeği göz ardı edilemez.[91] Namık Kemal'in bu direnişi, Batı'nın kültürel hegemonya kurma çabalarına karşı Osmanlı aydınlarının kimliklerini koruyup savunma arzusunun bir yansımasıdır.

Namık Kemal, Doğu'daki bilimsel gerilemenin sebeplerini dini yapıya indirgemez. Moğol istilaları, Haçlı seferleri, Osmanlı'daki ekonomik faktörler, siyasi krizler gibi dışsal faktörler, İslâm dünyasında bilimsel gelişmenin önünde büyük engeller oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, batının etkisiyle şekillenen bir dünyada, sürekli olarak askeri, siyasi

[89] Kemal, "Renan Savunması", 53.
[90] Kemal, "Renan Savunması", 51,53.
[91] Kemal, "Renan Savunması", 76.

ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmış, bu da bilimsel ilerlemeyi sınırlamıştır. Renan'ın meseleye bütünsel bakmayışı ve ideolojik olarak meselelere yaklaşması onu ilmi bir tavırdan uzaklaştırmış, İslâm medeniyetini objektif bir şekilde değerlendirmeyen bir yaklaşım sergilemesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Batı'nın bilimsel ilerlemesini tarihsel olarak İslâm dünyasıyla karşılaştırmak, yalnızca dini faktörlerle indirgemeci ve sığ bir bakış açısı ile açıklanamaz. Namık Kemal, Batı ile Doğu arasındaki farkların, çok daha karmaşık tarihsel, dışsal ve kültürel koşullardan kaynaklandığını belirtmektedir. Batı'nın bilimsel başarıları dinsizliğe bağlanamaz. Aksine ilerleme adına sunulan şeyler çok daha karmaşık tarihsel süreçlerin bir sonucudur. Batı'daki bilimsel devrim, yalnızca Hristiyanlıkla olan ilişkilerin çözülmesiyle değil, aynı zamanda Rönesans, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi toplumsal ve kültürel dönüşümlerle şekillenmiştir. Orta Çağ'daki skolastik düşünce ve Engizisyon gibi Batı'daki dogmatik yapılar, Batı'daki bilimsel ilerlemeyi engellemiş, Batı'da bilimin gelişmesi ancak 17. yüzyılda başlayan yenilikçi hareketlerle mümkün olmuştur. Özellikle Galileo ve Bruno gibi bilim insanlarının, Hristiyanlığın dogmalarına karşı verdiği mücadeleler, Batı'daki bilimsel ilerlemenin sadece dinsel engellerin aşılmasıyla mümkün olmadığını gösterir. Namık Kemal, Batı'nın bilimsel ilerlemesinin daha çok tarihsel, toplumsal ve felsefi gelişimlerin bir ürünü olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, Batı düşüncesinin evrensel başarılarını tek bir nedene bağlamak, tarihsel gerçeklikten sapmak olacaktır.[92] Namık Kemal, Renan'ın konferansının bütününe yönelik olarak kitabının sonunu, keskin eleştirilerde bulunan bir değerlendirmeyle bitirmektedir:

---

[92] Kemal, "Renan Savunması", 72-78.

> Bize göre; Bay Ernest Renan'ın sırf cehaletten doğmuş yanlış düşüncelerle dolu bir konferans vermekle elde edebildiği tek sonuç, kendisinin dinler aleyhindeki kin ve nefretine, İslâm'a gösterdiği hücumlarla ne kadar mümkünse, o kerte adi ve iğrenç yeni bir delil ortaya koymaktan ibaret kalmıştır! Böyle bir neticeyle, İslâm dünyası üzerinde meydana gelebildiği etki ise, bütün cahillik izlerini, mantıklarını şu broşürde birer birer gösterdiğim bu zavallı akademi hocasının bilgisizliğine, sert bir aşağılamayla karşılık vermekten başka bir şey olamaz![93]

[93] Kemal, "Renan Savunması", 82.

5. CEMALEDDİN AFGANÎ ve RENAN'A CEVABI

Cemaleddin Afganî, Renan konferansını verdiği sırada Paris'te bulunuyordu. Kendisi Hindistan'dan İngiltere'ye, oradan da Paris'e geçmiş, çalışmalarını orada devam ettiriyor ve bir yandan da Fransızca öğreniyordu. Paris'te yaklaşık üç yıl kaldı. Bu süre içinde 1884 yılında Paris'te *Urvetü'l vüska* isimli dergiyi Muhammed Abduh ile birlikte çıkardı. Afganî'nin önemli bir diğer çalışması ise materyalistlerin ve pozitivistlerin fikirlerini çürütmek gayesiyle kaleme aldığı *er-Red âle'd-Dehriyyîn* adlı kitabıdır. Bu kitabında da ifade ettiği gibi maddecilik en aşağı inançtan bile daha kötü bir durumdur.[94]

Cemaleddin Afganî, Rusya, İngiltere, Devlet-i Aliyye ve Mısır'ın siyasetine ilişkin kaleme aldığı makalelerini oranın büyük gazetelerinde ve dergilerinde neşretti. Afganî, Renan'ın metnini bir arkadaşının Fransızca'dan Arapça'ya çevirisi vasıtasıyla okumuş ve cevabını da Arapça bir mektup ile ulaştırmıştı. İslâm ve Bilim adlı konferansına cevabını *Journal des Depats* gazetesinin 18 Mayıs 1883 sayısında neşretmiştir. Nitekim gazetede mektubun takdim yazısında şu ifadelere yer verilmiştir:

> Malum olduğu üzere Şeyh (Cemaleddin Afganî) ulema zümresindendir. Paris'e dilimizi öğrenmeye, Avrupa medeniyet ve ilimlerini tahsil etmeye gelmiştir… Yine hatırlardadır ki geçenlerde Renan Sorbonne'da İslâm ve Maârif hakkında bir konferans vermiş, büyük bir alaka toplayan bu konferans, ilk defa gazetemizde ya-

---

[94] Fatih Arslan, *Fazlur Rahman'da Tanrı Kavramı ve İşlevi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 16.

> yınlanmıştı. Şeyh Cemaleddin bize bu vesile ile Arapça bir mektup yollamış, muharrifimizin konferansı hakkında düşüncelerini yazıyor. Şeyhin mektubunu mümkün olduğu kadar sadakatle tercüme ettirdik. Doğu'da düşünce ve medeniyetimizin nasıl anlaşıldığını göstermek için takdim ediyoruz.[95]

Muhammed Hamidullah, bu cevabi mektubun Cemaleddin Afganî'ye aitliği konusunda ciddi şüpheler taşımaktadır. Çünkü mektubun Arapça aslının bir türlü bulunamaması, tercümelerin neşredilen onlarca evrakın tercümeden tercümeye olmasıyla beraber, asıl şüphe unsuru olarak mektupta bir Müslümanın inancıyla taban tabana zıt pasajların yer aldığını göstermektedir. Faruk Bilici, Afgânî'nin yılan hikayesine dönen ve bir türlü aslının bulunamadığı mektubunun, Arapça aslının nihayetinde bulunarak 1986 yılında basıldığını bildirmektedir.[96] Hamidullah, Afganî'nin reddiyesinin Renan tarafından garazkarane bir şekilde tahrif edilerek tercüme edildiği düşüncesindedir. Zira Cemaleddin ona göre Renan'ın İslâm'a karşı onca hakaretine karşılık samimi müminle bağdaşmayan bu sözleri sarf etmiş olamaz. Renan hakkında 1921'de bir kitap yayınlayan Lewis Fremaan Mott'a göre de Afganî'nin cevabını Arapça'dan Fransızca'ya çeviren kişi muhtemelen bizzat Renan'ın kendisidir.[97] Bir ihtimal de Cemaleddin'in Fransa'da sık sık görüştüğü, yakın dostu olan Jön Türklerden Halil Ganem'dir. Halil Ganem, Lübnan'lı bir Maruni ve Fransızca ve Arapça'yı iyi bilen bir kimsedir. Renan ile Afganî buluşturan ve Afganî'nin Renan'a konferans

---

[95] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 30.

[96] Bilici, "Renan, Ernest", 34/570.

[97] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 31.

konusunu ilham etmesine vesile olmuştur. Alaadddin Yalçınkaya ise Afgani'nin mektubunun ona aidiyetinden asla şüphe etmemekte bilakis onun gittiği yerlerde muhataplarına göre fikirlerini yer yer değiştiren bir kimse olduğunu, o günkü muhatabının da gayr-i Müslimlerden bir grup olduğunu ve Afganî'nin fikirlerinde samimi olduğunu iddia etmektedir.[98] Nikki R. Keddie de bu konuda Yalçınkaya ile benzer görüşlere sahiptir. Yine bu konuda Cemil Meriç de mektubun aidiyetinden şüphe etmeyen kimseler arasındadır. Cemaleddin Afganî mektubuna şöyle başlamaktadır:

> Sayın beyefendi, geçtiğimiz Mart ayının 29'unda, saygıdeğer derginizde yayınlanan, ünlü düşünür, şöhreti Batı dünyasını aşarak, Doğu dünyasına da nüfus etmiş olan Bay Renan'ın Sorbonne Üniversitesi'nde sunduğu "İslam ve Bilim" konulu konferansının haberini okudum. Bu konuşmaya ilişkin bazı gözlem ve yorumlarımı sizinle paylaşmak istedim. Bay Renan, Arapların tarihiyle ilgili bu güne kadar karanlıkta kalmış bir noktayı açıklığa kavuşturmak ve onlara ışık tutmak istemiş. Bu değerlendirmeler, Arapların saygınlıklarına inanan insanlar tarafından rahatsız edici bulunabilir. Bay Renan'ın Arapların yok edilemeyecek görkemini yıkmaya çalıştığını hiç düşünmüyoruz. Bay Renan kendisini, tarihi gerçekleri tespit ederek; dinlerin, milletlerin tarihlerindeki etkilerini araştıranlara bilgi sunmaya adamıştır. Bay Renan'ın bu oldukça zor görevi harikulâde bir şekilde yerine getirdiğini kabul ediyorum.[99]

---

[98] Alaaddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatındaki Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 40.

[99] Cemaleddin Efgani, "Renan'a Cevap", çev. Sena Öksüz, *İslam Terakkiye Mani Midir?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 33.

Mektup başlangıcında bile çok yumuşak ifadelerle Renan'a övgüler yağdırmakta ve onun konferanstaki gayesinin insanları bilgilendirerek aydınlatmak olduğunu dile getirmektedir ve bu yönüyle ibret vesikasıdır. Zira İslâm'ın insan için en ağır zincir olduğunu iddia eden ve dini her türlü gelişmeye ve terakkiye mani olarak gören böyle bir beyanat karşısında, İslâm birliğini savunan ve onları uyandırmak için harekete geçtiğini deklere eden Cemaleddin Afganî'nin ağzından bu söyleri duymak hayret verici bir olaydır. Afganî hızını alamaz ve Renan'a hayranlığını belirtip ve övgülerine devam eder:

> Konuşmasında dikkate değer gözlemler, yeni kavrayışlar ve tarif edilmez bir cazibe buldum. Ancak ben bu konuşmanın aslına pek sadık kalınmamış bir tercümesini okuyabildim. Şayet Fransızca aslından okuma imkânı bulabilseydim, bu büyük düşünürün fikirlerini daha iyi kavrayabilirdim. Mütevazı selamlarımı, hayranlığımın samimi bir ifadesi olarak kabul etsin. Bu şartlarda kendisine felsefeyi çok seven bir şair olan el-Mütenebbî'nin birkaç yüzyıl önce, yüksek seviyede bir şahsiyete yazdıklarını söylemek isterim: " Size sunabileceğim övgülerimi kabul edin; kabul edin ki övgülerim, hak ettiklerinizin önüne geçmesin.[100]

Cemaleddin mektubunun devamında konferansın içeriği hakkında din-insan ilişkisi bağlamında görüşlerini beyan eder. Hiçbir milletin sadece akılla yönetilme yeteneğine sahip olmadığını, kaçamadığı korkuları sebebiyle iyiyi kötüden hakkıyla ayırt edemediğini bu şekilde nedenlerin kaynağına nasıl inileceği ya da etkilerin nasıl fark edileceğini bilemeyeceğini belirtir. Ona göre bu yüzden insanlık kendi dışında sığınacağı bir yer, azap çeken vicdanına sakin bir köşe bulma

[100] Efgani, "Renan'a Cevap", 33-34.

arayışıyla dine sığınmaktadır. Ve bu ihtiyaç doğrultusunda insanlık peygamberlerin önerilerine ve emirlerine itaat etmişlerdir. Bütün bu tür aşamaları bir eğitim tarzı olarak gören Afganî sözlerini ilginç noktalara taşır, neticesinde kendisinden beklenmeyen aykırı fikirler serdetmeye başlar:

> İnsanlar, doğası gereği, gözleri önünde cereyan eden olayların nedenlerini bilemediğinden, zorunlu olarak öğretmenlerinin önerilerine ve emirlerine uydular. Bu yönelme, insanlara mahzurlarının ortaya çıkardıklarını tartışma imkânı verilmeden, eğitmenlerin tüm olanları atfettikleri Yüce Varlık adına dayatılmıştır. Şüphesiz, bu eğitim tarzının insan için ağır ve onur kırıcı boyunduruklardan biri olduğunu kabul ediyorum.[101]

Afganî, Renan'ı dinin toplumların barbarlık aşamasından ileriye taşınmasında ilk aşamada önemli bir eğitim tarzı getirdiğini anlamadığı için eleştirir: "Müslümanlık olsun, Hristiyanlık olsun ya da pagan dinleri olsun tüm milletlerin barbarlıktan daha gelişmiş bir medeniyete ulaşmasında bu tarz eğitimlerin önemi reddedilemez."[102]

Afganî, mektubunda İslâm savunusu yerine Müslüman toplumların savunusunu yaptığını beyan etmektedir. Ona göre bütün dinler hoşgörüsüzlük içermektedir. Hristiyan toplumu olarak Batı, dinin vesayetinden kurtulmuş olup ilim ve bilim yolunda hızla ilerlemektedir. Müslümanlar ise dinin vesayetinden henüz kurtulamamıştır. Afganî Müslümanların da bir gün Batı gibi bu bağdan kurtularak ilim ve bilim yolunda ilerleyeceğini düşünmektedir. O mektubunu klâsik İslâm savunusu olarak, Renan'a reddiye tarzında kaleme almamıştır. Zaten bunu bizzat kendisi ifade etmektedir:

---

[101] Efgani, "Renan'a Cevap", 33.

[102] Efgani, "Renan'a Cevap", 34.

> "Burada, Renan'ın huzurunda, İslâm dininin değil, barbarlık ve cehalet içinde yaşadığı iddia edilen yüz milyonlarca Müslümanın savunmasını yapıyorum. Gerçekten İslâm dini, ilmi boğmaya, gelişmesini durdurmaya çalıştı. Felsefenin ve düşüncenin önünü kesmeyi ve zihinleri etkilemeyi başardı."[103]

Bu sözleriyle Cemaleddin Afganî, Ernest Renan'ın en temel fikrini yani İslâm dininin terakkiye mani olduğu iddiasını şaşırtıcı bir şekilde kabul etmektedir. Daha da aşırı giderek bir Müslümanın iç dünyasında İslâm'ın zararlı etkilere sahip olduğunu iddia etmekte ve bunu ayrıntılı şekilde açıklamaya çalışmaktadır:

> Biliyorum, Müslümanların Avrupa'yla aynı medeniyet seviyesine ulaşmaları bu bakış açısıyla çok güçtür. Gerçek bir mümin, konusu ilmi hakikatler olan her türlü araştırmadan kaçınmalıdır. Oysa bazı Avrupalılara göre her hakikat arayışı, ilme dayanmak zorundadır. O öküzün sabana koşulması gibi, ona çizilen yolda yürümekten vazgeçmez. Aynı zamanda dininin kendi içinde tüm erdem ve bilimi içine aldığı inancıyla, kendini ona koşulsuz bağlı hisseder ve daha ilerisine gitmek için çabayı gerekli görmez. Kendini gereksiz çabalarla niye yorsun ki? Zaten hakikatin tamamına sahiptir. Diğer dinlerde olmayan kendi dinindeki mükemmellikleri bıraktığında, daha mı mutlu olacaktır? Bu yüzden bilimi küçümser. Bütün bunları biliyorum. Bay Renan'ın güçlü bir şekilde tanımladığı bu Müslüman Arap çocuğu, ileriki yaşlarında mutlak gerçek olarak inandığı şeye sahip olmanın fanatik ve aptalca bir taraftarı olacaktır.[104]

---

[103] Efgani, "Renan'a Cevap", 35.

[104] Efgani, "Renan'a Cevap", 35.

Bu sözler karşısında bir Müslüman ne demelidir? Muhammed Hamidullah'ın şaşkınlığını anlamakta güçlük çekmeyiz. Zira bir Müslümanın ağzından bu sözlerin çıkması imkânsızdır. Hamidullah Afganî'nin diğer İslam'ı öven yazıları ve ülke ülke gezip verdiği beyanat ve mücadeleleri göz önüne alarak kafasındaki Cemaleddin ile bu sözler arasındaki tezadın farkındadır ve bundan dolayı bu sözlerin ona ait olamayacağını söylemektedir. Cemaleddin Afganî mektubunda bilim ve ilerleme konusunda sadece İslâm'ı mı sorumlu tutmaktadır? Hayır o Müslümanları da aynı konuda kıyasıya eleştirmekte hatta tarihten şaibeli misaller vererek Renan'a destek olmaktadır:

> Müslümanlar nerede yerleştiyse, orada bilimleri bastırmaya çalışmış ve uygulamalarında despotizm tarafından muhteşem bir şekilde kullanılmışlardır. Suyuti, Halife el Hadi'nin Müslüman ülkelerde bilimleri köklerini kurutmak amacıyla Bağdat'ta 5000 filozofu öldürdüğünü söyler. Bu tarihçinin kurbanların sayısını abarttığını kabul etsek de bu zulmün yapıldığı sabittir. Bu hadisenin insanlık tarihi için olduğu kadar, bir dinin tarihinde de kanlı bir leke olduğunu kabul etmek gerekir.[105]

Bütün bu nakiller ışığında Afganî'nin Renan'a reddiye yazdığı iddia edilebilir mi? Elbette hayır. O, Renan'ın iddialarının genelini mektubunda doğrulamaktadır ve bu iddiaların verdiği örnekler ile savunusunu yapmaktadır. Burada Cemil Meriç'in Afganî eleştirisini hatırlayabiliriz: "Namık Kemal'ın müdafaanamesi taarruz, Cemaleddin'in mektubu teslimiyet. Namık Kemal öfke ve küçümseyiş. Cemaleddin terbiye ve makyalevizm… Cemaleddin yerini ve çağını bulamamış hare-

[105] Efgani, "Renan'a Cevap", 39.

ket adamı, bir agitateur, bir makyevelist. İmanını kaybetmiş bir mümin."[106]

Cemil Meriç'in 1974 yılında yaptığı bu değerlendirmelerden iki yıl sonra Ahmed Davudoğlu da "Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri" adlı eserinde; Cemaleddin Afganî'nin Renan'a mektubundaki yukarıda verdiğimiz birçok pasajı delil getirerek, onu keskin bir dille eleştirir, ona meydan okur, hatta o sözleri küfrüne alamet saymaktadır:

> "Kölesi olduğu nassa sabana bağlanan bir öküz misali bağlanan mü'min, ilanihaye şeriat tefsircileri tarafından çizilen yolda yürümeye mahkumdur… Evet Müslüman kölesi bulunduğu nassa sabana bağlı bir öküz misali bağlı kalmalıdır. Zira Müslümanlığını ancak bu surette devam ettirebilir. Yoksa kazıktan boşanmış eşek gibi sağa sola kıç atar durursa cehennemi boylar."[107]

Bununla beraber Afganî, mektubunda Renan'ın Arap faktörüne yönelik küçümseyici görüşlerine katılmaz. Başka milletler ve halklar yanında, Harran ve Endülüs halkının, hatta Hristiyanlığa geçen Gassanlıların da Arap olduğuna işaret eder. Yine İbn Bacce, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi filozofların sırf Arabistan'da doğmadıkları için el-Kindi kadar Arap olamayacakları fikrine katılmaz. Eğer Harranlıların ve Suriyelilerin de Sami ırkına mensup oldukları düşünülürse, onların da büyük Arap ailesine dâhil oldukları söylenebilir. Bu yönüyle Afganî Renan'ı birçok yönden eleştirmektedir:

> Araplar, başlangıçta cahil ve barbar oldukları halde, uygar milletler tarafından terkedilen şeyleri aldılar, el-

---

[106] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 34.

[107] Ahmet Davutoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri* (İstanbul: Bedir Yayınları, 1989), 64.

> den çıkarılmış bilimleri yeniden alevlendirdiler, onları geliştirdiler ve onlara hiç sahip olmadıkları bir ışıltı kazandırdılar. Bu onların bilimlere karşı olan doğal sevdasının bir göstergesi ve kanıtı değil midir? Arapların Antik Çağda İranlıları ünlü kılan Yunan felsefesini ellerinden aldıkları doğrudur; fetihlerin verdiği hakla el koydukları bu bilimleri geliştirdiler, genişlettiler, belirsizliklerini giderdiler, mükemmelleştirdiler, tamamladılar ve mükemmel bir üslup, nadir görülen bir haysiyet ve kesinlik içinde koordine ettiler… Orta Çağda bilim ve felsefedeki ilerlemede dönemin baskın unsuru olan Arap halkının payı olmadığını kimse söyleyemez.[108]

Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'da II.Abdülhamid'in himayesinde zorunlu olarak ikamet ettiği hayatının son beş yılında, yakın dostu Muhammed Manzumi Paşa tarafından yaptığı sohbet ve fikirleri, hatıraları derlenerek kitap haline getirilmiştir. Bu kitabın önemi şudur ki Afganî'nin izni, teşvik ve kabulü ile sohbetlerin kayıt altına alınmasıdır. Afganî'nin sadık bir hayranı ve talebesi olduğunu söyleyebileceğimiz Mahzumi Paşa, Renan ile Afganî arasındaki ilişkiler konusunda şunları naklediyor:

> Afganî'nin bu süredeki (Paris dönemini kastediyor) tartışmaları arasında felsefi olanları da vardır ki, bunların en önemlisi Fransız filozofu Renan ile arasında geçen Bilim, İslâm, Kur'an'ın hakikati ve medeniyete dair tartışmalardır. Renan onun ilminin sağlamlığını ve kanıtının gücünü itiraf etmiş, İslam ve Kur'an'ın medeniyet ve umrana mani olduğu şeklindeki görüşlerinin pek çoğundan dönmüş ve Müslümanlarda görülen gerileme ve düşüşün tek nedeninin, dini lider-

[108] Efgani, "Renan'a Cevap", 37.

> lerin, donuk kafalıların dini yanlış anlamaları olduğu konusunda ona hak vermiştir. Sonuç olarak Afganî'nin Fransa'da geçirdiği yıllar, ülkenin ekseri bilgin ve filozofları tarafından kendisine gösterilen hürmet ve saygı tavırlarıyla taçlanmıştır. Zira kendisini bilgi ve hikmet sahasında yüksek bir mevkiye oturtmuşlardır.[109]

Renan hakkında nakledilen bu fikirler acaba gerçeği ne kadar yansıtıyor? Renan iddia edildiği gibi İslâmiyetin terakkiye mani olduğuna dair görüşlerinden pek çoğundan dönmüş müdür? Bırakın pek çoğunu İslâmiyete hücum eden tek bir fikrinden dahi rücu etmiş midir? Biri bizim aklımızla alay mı ediyor yoksa bu bir safdillik mi? Ahmaklığın kitabı yazılsa yukarıdaki iddia şüphesiz emsal örneklerden teşkil edecektir. Cemaleddin Afganî'nin mektubu Renan'ın gözünde nasıl yorumlandığını bizzat Renan'ın ağzından dinleyelim:

> Sorbonne'daki son konferansımın Şeyh Cemaleddin'e telkin ettiği son derece dikkate değer düşünceleri dünkü gazetenizde alakayla okudum… İnsan zekasının birliği, düşüncelerin tesanütünden doğan büyük ve ümit verici netice. Ama bunun için tabiatüstü denen vahiyleri bir kenara itmek lazım…Masallar masalları tahrif edecektir. İki ay kadar önce sevgili meslektaşım (Halil) Ganem vasıtasıyla Şeyhi tanımıştım. Üzerimde pek az kimse bu kadar derin tesir yapmıştır. Sorbonne'daki konferansımın konusunu (ilmi zihniyet ve İslamiyet münasebetleri) o bana ilham etti. Şeyh Cemaleddin İslam'ın peşin hükümlerinden sıyrılmış bir Efganlıdır. Düşünceleri öylesine bağımsız, seciyesi o kadar asil ve dürüst idi ki onunla konuşurken İbn Sina, İbn Rüşd gibi eski aşinalardan birinin -başka bir

[109] Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerinde (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 32-33.

> tabirle- beş asır boyunca insan zekâsını temsil eden o büyük dinsizlerden birinin dirildiğini sanıyordum… Semavi dinlerin hepsi müspet ilme düşmandır. Şeyh bu hakikati kâfi derecede belirtmediğimi ileri sürüyor. İnsan zihni tabiatüstü unsurlardan tecrit edilmelidir. Bunun için zora lüzum yok. Hristiyan ve İslam aydınları din bahsinde anlayışlı bir kayıtsızlık göstersinler, yani din zararsız hale gelsin yeter. Bu Hristiyan ülkelerde gerçekleşti. Müslüman ülkelerde gerçekleşirse Şeyh de ben de memnun oluruz. Ben bütün Müslümanlar cahildirler, cahil kalacaklardır demedim. İslâmiyet'in ilme büyük engeller çıkardığını söyledim. Müslümanlar Müslümanlığa dayanarak kalkınamazlar. Müslümanlığın zayıflaması sayesinde kalkınabilirler. İslâmiyet'in ilk kurbanı Müslümanlardır. Müslümanı dininden kurtarmak ona yapılacak en büyük iyiliktir… Şeyh Cemaleddin benim belli başlı tezlerime deliller getirmiştir.[110]

Renan'ın cevabı aynı dergide kısa sürede yayınlanmıştı. Bu ibret vesikası metinde görüldüğü üzere Mahzumi Paşa'nın iddia ettiği gibi Renan İslâmiyet'e karşı görüşlerinin birinden dahi dönmüş değildir. Cevabında da İslâmiyet'e ve Müslümanlara en ağır hakaret ve ithamlarına devam etmiştir. Aynı şekilde Cemaleddin'in mektubu ne yazık ki bir reddiye ve mücadele eseri olarak kabul edilemez. Bilakis Renan'ın tezlerinin birçoğunu tasdik ve iddialarına teslimiyet gözükmektedir. Cemaleddin'in mektubunu Müslümanlara tanıtırken; onu bir mücahid ruhuyla İslâmiyet'i müdafaa etmek gayesiyle yazılmış asil bir metin gibi sunan gafiller bilmeliler ki; Küfre karşı boyun eğmeyi ve teslimiyeti cihad ruhuyla sunanla-

---

[110] Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 167-172; Cemil Meriç, *Ummandan Uygarlığa* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974), 51-53.

rın mumu da yatsıya kadar yanacaktır. Cemil Meriç'in tavrı hakkında da birkaç kelam etmeliyiz. Zira o belirttiğimiz gibi Renan'a yazılan reddiyeler bağlamında şu değerlendirmeleri yapmıştı: "Namık Kemal'ın müdafaanamesi taarruz, Cemaleddin'in mektubu teslimiyet. Namık Kemal öfke ve küçümseyiş. Cemaleddin terbiye ve makyalevizm…Cemaleddin yerini ve çağını bulamamış hareket adamı, bir agitateur, bir makyevelist. İmanını kaybetmiş bir mümin."[111]

Fakat daha sonraki yıllarda Cemil Meriç'in tavrında keskin bir dönüş olmuştur. 1972 yılında kıyasıya eleştirdiği Afganî'nin cevabi mektubunu, 1986 yılında devleştirmeye kalkmış, bununla da yetinmeyerek Namık Kemal'ın reddiyesini daha önceki methiyesinden büsbütün zıt bir tarzda değerlendirdiği gibi Renan karşısında Namık Kemal'i küçültmeye dahi kalkışmıştır:

> Şüphe yok ki Kemal, Renan'la boy ölçüşebilecek bir ilim adamı değildir. Esasında Renan'ı da layıkıyla okumamıştır. Müdâfaanâmesi hamiyet sahibi bir edebiyatçının isyanını dile getirir. Cemaleddin ise çok daha hazırlıklı ve ihtiyatlıdır. Kaldı ki mektub bir Fransız gazetesinde yayınlanmak üzere kaleme alınmıştı. O Renan'ı kitaplarından değil milletlerarası ününden tanır. Şairin ilham perisi öfkedir; mütefekkirin ise anlaşma arzusu. Cemaleddin geniş ve seyyal zekasıyla Renan'ın taassuba düşman ve her türlü düşünceye açık görüşlerini sezer gibi olmuştu. Makalesi bir çeşit taarruzdu. Ama açık kapı bırakan bir anlaşma arzusu.[112]

---

[111] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 34.

[112] Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 36.

Evvela Cemil Meriç'in tavrı ciddi şekilde ele alınıp sorgulanmalıdır. Namık Kemal'in vatanperverliği, şairliği yolunda o büyük edebiyatçılığı ve Osmanlı tarihi, İslâm tarihi alanındaki eserleriyle tarihçi yönü meydandadır.[113] Bunun yanında Renan'a karşı reddiyesinde ortaya koyduğu ilmî deliller ile İslâm'ı müdâfaa etmesi, onun mütefekkir yönü kadar yetkin bir mücadele adamı olduğunu da bize göstermektedir. Onun Renan ile boy ölçüşebilecek bir ilim adamı olmadığını iddia etmek hiçbir ilmî temeli olmayan boş bir iddiadır. "Müslümanlar cinayet işlemekten başka bir şey bilmezler" diyecek kadar gözü dönmüş bir İslâm düşmanı ile Namık Kemal'in ilim adamlığını mukayese edip onu küçültmeye kalkışmak başlı başına bir gaflettir.

Namık Kemal'in Renan'ı kitaplarından tanımadığı ve onu okumadan reddiye yazdığı iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. Zira onun reddiyesinde Renan hakkında onun hayatından ve fikirlerinin dönüşümüne kadar birçok bilgi bulunduğu gibi[114] konferansı didik didik edilerek her paragraf nakledilerek geniş açıklamalar getirilerek eleştirilmektedir.[115] Ayrıca Renan konferans metninde İslâmiyet'e saldırırken ana kaynakları arasında tek bir âyet ve hadise dayanmamakta iken Namık Kemal ayet ve hadislerden birçok delil ile Renan'ı çürütmektedir.[116] Bu durumda Namık Kemal Renan'ı bizzat eserleri yoluyla tanımaktadır. Cemil Meriç asıl kendisi Namık Kemal'i yalnızca edebiyatçı, şair yönüyle tanıyor gözükmektedir. Zira onun tarihçi yönünü ve yaşadığı çağı okuma ve dö-

---

[113] Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, çev. Mücahit Demirel (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2005); Namık Kemal, *Celaleddin Harzemşah*, çev. Abdullah Şengül (İstanbul: Kesit Yayınları, 2016).

[114] Kemal, "Renan Savunması", 41-42.

[115] Kemal, "Renan Savunması", 76-79.

[116] Kemal, "Renan Savunması", 59-60.

nüştürme yönünde çalışmalarını bilerek görmezden gelmektedir. Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi* isimli kapsamlı bir tarih kitabı bulunduğu gibi İslâm Tarihi hakkında da geniş birikimi olan ve tarihçi yönü eserleriyle tescillenmiş bir düşünür karşımızda bulunmaktadır.

Cemil Meriç'in bu tavrını neyle izah edebiliriz; O yaşamının birçok döneminde inişli çıkışlı ve birbirine zıt fikirleri incelendiğinde görülecektir ki Cemil Meriç, düşüncelerinde istikrarı muhafaza etmekten uzak olan ruh halinin değişimine göre sürekli fikir serdeden bir kimsedir. Jurnallerinde de Müslüman olduktan sonraki safhasında da aykırı fikirleri dün söylediğiyle apaçık çelişecek tarzda beyan etmiştir. Cemaleddin'in anlaşma arzusuna gelirsek Renan'ın Afganî'ye cevabında hangi yönlerden anlaşma istediği malumdur:

> Semavi dinlerin hepsi müspet ilme düşmandır. Şeyh bu hakikati kâfi derecede belirtmediğimi ileri sürüyor… İnsan zihni tabiatüstü unsurlardan tecrit edilmelidir. Hristiyan ve İslam aydınları din bahsinde anlayışlı bir kayıtsızlık göstersinler, yani din zararsız hale gelsin yeter. Bu Hristiyan ülkelerde gerçekleşti. Müslüman ülkelerde gerçekleşirse Şeyh de ben de memnun oluruz. Müslümanlar Müslümanlığa dayanarak kalkınamazlar. Müslümanlığın zayıflaması sayesinde kalkınabilirler. İslâmiyet'in ilk kurbanı Müslümanlardır. Müslümanı dininden kurtarmak ona yapılacak en büyük iyiliktir. İslam ülkelerindeki Rönesans İslâmiyet'ten kurtularak gerçekleşecektir; Hristiyan ülkelerde olduğu gibi. Şeyh Cemaleddin benim belli başlı tezlerime deliller getirmiştir.[117]

Anlaşma noktaları bunlar olduğuna göre ve metinler belli bir çerçeveye sığmadığına göre halen ahmaklıkla övünme-

[117] Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, 168-172.

nin bir manası var mıdır? Acaba bu anlaşma İslâm namına veya Müslümanlar namına zarardan başka ne getirmiştir? Bu anlaşmanın insanlığa zerre miktar bir hizmeti bulunmakta mıdır? Ya da ilim namına hikmet namına, Renan ve Afganî uzlaşması bir değer ifade etmekte midir? Bizce hakikat apaçık ortadadır. İslâm düşmanı Renan'ın karşısında Afganî'nin teslimiyeti ve tasdikleri tarih sayfasında bir ibret vesikası olarak anılacaktır. Namık Kemal ise Müslümanların gönüllerinde yetkin bir edebiyatçı, titiz bir tarihçi mütefekkir olduğu kadar Renan'a reddiyesi bağlamında da bir mücahit ruhunu temsil ettiği gibi, ilim dünyasına bıraktığı eserler yoluyla insanlığı aydınlatmaya devam edecektir.

6. SONUÇ

Ernest Renan'ın İslam ve Bilim adlı konferansındaki iddiaları, gerçeklik değeri taşımayan, sığ ve tek yanlı bir düşünceyi yansıtmaktadır. Bilim tarihi ve İslâm düşüncesi kapsamlı bir şekilde ve nesnel bir gözle incelendiği vakit görülerektir ki; İslâm dini terakkiye mani değildir ve ilmi gelişmeyi engellememiştir. Aksine İslâmiyet ilmi teşvik etmekte ve bilimsel gelişmelere ışık tutarak insanların aydınlanmasına büyük katkılarda bulunmaktadır. Müslümanlardan bir kısmının bilimsel gelişmelere karşı menfi tavır içinde olması dinin kendisine bağlanamadığı gibi Müslümanların genel tavrı olarak da sunulamaz. Müslümanlardan ilmin her alanında birçok bilim insanı ve filozoflar yetişmiş olup onlar bilim tarihine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Renan'ın nutku ise gerçeğin büyük bölümünü yadsımakta, İslâm düşüncesi ve bilim tarihi açısından eksik ve tek yanlı bir perspektifi yansıtmaktadır. İslâm, tarihi boyunca bilimsel düşünceyi ve gelişmeyi teşvik etmiş, özellikle İslâm'ın Altın Çağı boyunca dünya bilim tarihine, Renan'ın iddiasının aksine dinine derinden bağlı Müslümanlar eliyle önemli katkılarda bulunmuştur. Renan'ın İslâm ve bilim arasında bir çatışma olduğunu iddia etmesi, tarihsel ve sosyolojik gerçeklerle uyumlu değildir. Bu nedenle, Renan'ın İslâm ve bilim konusundaki tezlerinin temelinin çürük olduğu açığa çıkmıştır, İslâm'ın bilimsel düşünceye katkılarıyla ilgili gerçeğe uygun ve doğru bir değerlendirme yapılması gerektiği açıktır.

Namık Kemal, Renan Müdâfaanâmesi isimli apolojisinde Renan'ın konferansında dile getirdiği keskin yargıları çok yönlü bir şekilde ele alıp sert bir dille eleştirmiştir. Bu eser-

de Namık Kemal'in şair yönü baskın değildir. Bir mütefekkir olarak Namık Kemal, mensup olduğu dinin ve milletin savunusunu yapmaktadır. Renan'ın tezlerine karşı, Kur'ân ayetlerinden, hadislerden karşı deliller ileri sürdüğü gibi bilim ve felsefe tarihinden misaller vermek suretiyle de reddiyesini temellendirmektedir. O Renan'ın nutkunda birbiriyle çeliştiğini düşündüğü iddialarına karşı da akli deliller, özgün sorular sormak suretiyle mantıksal temellerden eleştirilerde de bulunmuştur. Doğu ile Batı medeniyetini bir bütün olarak ele alarak, bilim tarihine insanın tarihi şuuruyla yaklaşan Namık Kemal, insanlığın ilmî birikiminden istifade edilmesi gerektiği savunmaktadır. İslâm dini onun gözünde ilmi teşvik eden, insanları aydınlatan ve bütün güzellikleri içerisinde barındıran bir hakikat halini almıştır. Onun Müdâfaanâmesi, Renan'a karşı olduğu kadar, din-bilim ilişkisinde çatışma varsayan bütün pozitivistlere karşı bir cevap teşkil etmektedir. Namık Kemal'in Ernest Renan'a karşı taarruz suretindeki dili keskindir, üslubu serttir. Karşı delilleri, savunma yöntemleri ikna edici ve etkileyicidir. Müdâfaanâmesinde, parlak tahliller ve derinlemesine değerlendirmeler sunan bir Osmanlı aydınının yetkinliğine şahit oluyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış öncesi derin değişimler ve dönüşümler geçirdiği bu kritik dönemde, Renan'a karşı bu özgün ve güçlü ses; güçten düşüp zayıflayan, hasta adam olarak andığı Osmanlı'nın düştüğü anı fırsat bilip, bir tekme de ben vurayım diye fırsat kollayan Batı'lı pozitivistlere karşı dininin ve milletinin izzetini korumak isteyen Osmanlı mütefekkirinin sesidir.

Cemaleddin Afgânî'nin Renan'a karşı tavrı ise büsbütün farklıdır. Onun mektubunda belli noktalarda anlaşmak isteyen, kimi noktalarda ise Renan'ı eleştiren diplomatik bir dil hâkimdir. O Renan'a karşı mektubunda da ifade ettiği gibi

İslâm dininin değil Müslümanların savunusunu yapmaktadır. Afgânî'de Renan'a karşı reddiye türünden bir taarruz değil belli şartlar altında anlaşma söz konusudur. Renan'ın iddialarından bir kısmını ikna edici delillerle çürüttüğü de bir gerçektir. Renan'ın Afgâni'nin tavrından, iddialarının bir kısmını (İslamiyet'in bilimi boğduğu iddiasını) kabul etmesinden memnun olduğu da bir gerçektir. Birbirinden muhteva, mahiyet ve yöntem açısından farklı olan iki metin kapsamında, Renan'ın tezlerinin iki dünya görüşü üzerinden değerlendirildiğine şahit olduk. İslâm düşüncesi açısından olduğu kadar din-bilim ilişkisi, bir devri tanıma ve yorumlama açısından da ilmî tartışmaların önemi güncelliğini her dem koruyarak geleceğe yön vermeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Akün, Ömer Faruk. "Kemal, Namık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/361-378. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Arslan, Fatih. *Fazlur Rahman'da Tanrı Kavramı ve İşlevi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Bâyezidof, Atâullah. *İslâm ve Medeniyet*. çev. İbrahim Ural. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Bilici, Faruk. "Renan, Ernest". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/568-571. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Canatan, Kadir. "Giriş". *İslam Terakkiye Mani Midir?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Comte, Auguste. *Pozitivizmin İlmihali*. çev. Peyami Erman. İstanbul: M.E.B Yayınları, 1952.

Cündioğlu, Dücane. "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Divan Dergisi* 2 (1996), 1-94.

Davutoğlu, Ahmet. *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1989.

Efendi, Ahmet Mithat. *Müdafaa*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Efgani, Cemaleddin. "Renan'a Cevap". çev. Sena Öksüz. *İslam Terakkiye Mani Midir?* 33-40. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Galileo, Galilei. *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*. çev. Reşit Aşçıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Hacısüleymanoğlu, Ensar. *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Ernest Renan'ın İddiaları ve Dinî Temeller Açısından Tahlili (Namık Kemal Örneği)*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens-

titüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Kemal, Namık. *Celaleddin Harzemşah*. çev. Abdullah Şengül. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.

Kemal, Namık. *Mektuplar III*. çev. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

Kemal, Namık. *Osmanlı Tarihi*. çev. Mücahit Demirel. 2 Cilt. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2005.

Kemal, Namık. *Renan Müdâfaanâmesi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Millî Kültür Yayınları, 1962.

Kemal, Namık. "Renan Savunması". çev. Osman Koca. *İslam Terakkiye Mani Midir?* 41-82. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Meriç, Cemil. *Ummandan Uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974.

Moazzam, Anwar. *Cemaleddin Afgani*. çev. Dücane Demirtaş. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.

Muhammed Mahzumî Paşa. *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*. çev. Adem Yerinde. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Renan, Ernest. *Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*. çev. Ruhi Dervişoğlu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Renan, Ernest. *İbn Rüşd ve İbn Rüşdcülük*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.

Renan, Ernest. *İsa'nın Hayatı*. çev. Ziya İhsan. Ankara: M.E.B Yayınları, 1964.

Renan, Ernest. "İslam ve Bilim". çev. Kadir Canatan. *İslam Terakkiye Mani Midir?* 17-32. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

Renan, Ernest. *Nutuklar ve Konferanslar*. çev. Ziya İshan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Renan, Ernest. *Ulus Nedir?* çev. Gökçe Yavaş. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Rüşd, İbn. *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l Muktesid*. çev. Vecdi Akyüz. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Rüşd, İbn. *Felsefe-Din İlişkileri*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

Said, Edward W. *Şarkiyatçılık*. çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.

Said, Edward W. *Şarkiyatçılık*. çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis Yayınları, 2022.

Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.

Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 5 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007.

Yalçınkaya, Alaaddin. *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatındaki Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Yıldırım, Ramazan. "İslâm ve Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017), 75-88.

Yiğit, Emine. *Modernite Eleştirisi ve Namık Kemal'in Dini ve Siyasi Görüşleri*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

DİZİN

A

Afgânî, v, vi, xiv, xv, 56, 72-73
Akıl, 2, 23, 31, 58
Antropoloji, v
Ateizm, xiii, 20
Aydınlanma, 2, 53, 71

B

Bilgi, ii, xii, 18-21, 24, 27-28, 30, 37, 39, 41, 43, 45-47, 54, 57-58, 64, 67
Bilgi üretimi, 19
Bilim, ii, v, vi, xi, xiii, xiv, xvii, 1-3, 7-8, 11-13, 15-24, 26-33, 36-38, 40-41, 44-50, 52-53, 55-57, 59-63, 66, 71-73, 75-77
Bilimsel ilerleme, v, 20, 29, 53
Bilim Tarihi, 22, 29-33, 71-72, 77

C

Câhız, x, xi, xii, xiv
Cemaleddin Afgânî, v, vi, xiv, 72
Charles Mismar, xiv, 28
Comte, v, vii, xiii, 27-28, 75
Comteçu pozitivizm, v

D

Descartes, ix
Determinizm, 10, 13

E

Edward Said, 12
Engizisyon, 22, 44, 53
Epistemoloji, 9, 21, 27

F

Fârâbî, iv, xi
Felsefe, ii, iv, ix, xi, xii, 6, 10, 17, 19, 22-25, 27, 29-32, 52, 58, 60, 63, 72, 77
Felsefe tarihi, 72
Feuerbach, 10
Filoloji, 6-7, 11
Filozof, xi, xii, 16, 18-19, 23-25, 61-64, 71

G

Galileo, 17, 22-23, 53, 75
Gelenek, 35

H

Hakikat, 24, 29, 38, 50, 60, 63, 65, 68-69, 72
Hristiyanlık, xiii, 7, 13, 27, 38, 51, 53, 59
Hristiyanlık eleştirisi, xiii, 38

I

Irkçılık, 13

İ

İbn Rüşd, xi, xii, xiii, xiv, 11, 17, 23-25, 30, 32, 62, 64, 76
İbn Sînâ, xi, 22
İbn Tufeyl, 62
İlahiyat, 5-6, 17, 38, 77
İlerlemecilik, v, 2
İman, xii, 7-8, 11, 18, 23-24, 46-48, 51, 62, 66
İslâm, v, vi, x, xi, xii, xiii, xiv, xv, xvii, 2, 6, 9-10, 12-13, 15-18, 20, 22, 24-27, 29-32, 35-36, 38-40, 44-56, 58-61, 63-65, 67-69, 71-73, 75, 77
İslâm bilimi, 16
İslâm düşüncesi, xv, 31, 46, 71, 73
İslâm medeniyeti, 20, 22, 52-53
islâmofobi, 13

J

Journal asiatique, 13
Journal des Débats, 3, 15

K

Kelâm, iv
Kilise, 7, 12, 20, 22, 27, 45
Kilise tahakkümü, 22, 27
Kolonyalizm, 13
Kültür, x, xi, xii, 2, 13, 16, 20, 23, 29-30, 35, 39, 49, 52-53, 67, 75-76
Kültürel hegemonya, xii, 52
Küresel güç, 1

L

Ludwig Feuerbach, 10

M

Materyalizm, 1
Medeniyet, xiii, xv, 1-2, 9, 13, 18, 20-22, 32, 35, 39-41, 49, 52-53, 55-56, 59-60, 63, 72, 75
Medeniyet krizi, 1
Metafizik, 1-2, 27-28
Modern bilim, 17
Mu'tezile, x
Müsamaha, 5, 9

N

Namık Kemal, i, ii, iii, v, vi, vii, viii, xiv, xv, xvii, 3, 25-26, 28, 35-44, 46-53, 61, 66-69, 71-72, 75, 77
Nesnellik, 11, 13

O

Orta Çağ, 52-53, 63
Osmanlı aydınları, 36, 40, 52

P

Pozitivizm, v, vi, 1, 27-28, 75

R

Rasyonalite, v, 21, 23

Renan, i, ii, iii, v, vi, vii, viii, xiii, xiv, xv, xvii, 2-3, 5-13, 15-32, 35-69, 71-73, 75-77
Renan'ın İslâm eleştirisi, v
Renan Müdâfaanâmesi, v, vii, 3, 35-37, 39, 41, 71, 76
Ruhbanlık, 22, 27

S

Sanayi Devrimi, 1, 53
Semitik ırk, 12
Sömürgecilik, 1, 20-21

T

Tahakküm, 1, 20, 22, 26-27, 35, 45
Teoloji, ii, 2, 5-7, 17, 22-23
Tevhid, 27

V

Vahiy, 64
Voltaire, 10